

Begravningstradition i förändring

Innehåll

Inledning	5	
Kapitel 1	Presentation av studien	7
Kapitel 2	Begravning som rit	12
Kapitel 3	Begravningsforskning de senaste 15 åren	16
Kapitel 4	Något om värderingsförändringar, existentiella frågor och människors förhållande till Svenska kyrkan	26
Kapitel 5	Resultat från intervjuer med yrkesverksamma i församlingar	33
Kapitel 6	Sammanfattning	56
Bilagor		56
Källförteckning		63

Inledning

UPPDRAGET

Stockholms stift gav mig i uppdrag att genomföra en förstudie om begravningsarbetet i Stockholms stift och se över den forskning som gjorts de senaste femton åren på området begravingar i Sverige. Syftet med den här rapporten är därför tvåfaldigt. Dels är det att ta fram frågor som är viktiga för fortsatt forskning inom fältet begravning. Dels är det att ge ett underlag för att utveckla stödet för de som arbetar med begravingar i Svenska kyrkan. Det rör flera olika yrkesgrupper och i den här studien har fokus varit vaktmästare, musiker, präster, bokningsmottagare och kyrkogårdschefer i Stockholms stift. Det man behöver fortsätta forska på kan i hög grad också stärka arbetet med att utveckla stöd för de som på olika sätt arbetar med begravingar.

HUR MAN KAN LÄSA RAPPORTEN

Rapporten är upplagd utifrån flera olika perspektiv som tillsammans hjälper till att spegla begravningsområdet. Första kapitlet beskriver hur arbetet har gått till. Det andra kapitlet tar upp riterna. Begravningsgudstjänsten är en rit och kapitlet om riterna vill ge exempel på vad riterna kan tänkas innebära och vilka funktioner den har. Kapitel nummer tre handlar om begravningsforskning. Där presenteras en del av den forskning som gjorts i Sverige på området under de senaste femton åren. Därefter följer ett kapitel där forskning presenteras om hur medlemmar i Svenska kyrkan ser på sitt medlemskap, något litet om värderingsförändringar och hur man kan se på existentiella frågor. Det femte kapitlet är också det längsta. Där presenteras den intervjuundersökning som gjordes våren 2015 med 19 personer som arbetar i nio av Stockholms stifts församlingar. Syftet var att undersöka hur deras arbetssituation ser ut när det gäller begravingar och om dessa personer under sina år uppfattat att något förändrats i begravningstraditionerna. I varje kapitel undersöks också om materialet ger uppslag till nya forsknings- och utvecklingsfrågor. Dessa samlas i slutet av varje kapitel.

Rapporten är uppbyggd för att man ska kunna läsa delar av den eller alltihop. Om man mest är intresserad av idéer för fortsatt utveckling och forskning, då läser man sista sidan i varje kapitel. Vill man däremot veta något om ritforskning, hur människor ser på sitt medlemskap i Svenska kyrkan och hur unga resonerar om döden, då läser man kapitlen 2 och 4. Är man mest nyfiken på vad som redan gjorts inom begravningsforskningen och något om begravingar utan ceremoni är det kapitel 3 som gäller. Det går också bra att enbart sätta sig in i resultaten från intervjuundersökningen som presenteras i kapitel 5. Är man nyfiken på hur jag som forskare tänkt kring upplägget av denna förstudie och hur själva arbetet gått till läser man kapitel 1.

TACK TILL ALLA SOM BIDRAGIT

Det finns många som bidragit till det här arbetet. De jag vill tacka allra först är alla 19 personer som tog av sin tid för att ta emot mig och beredvilligt dela med sig av sina erfarenheter och tankar. Mötena med er har varit en förmån! Den här förstudien är en del i projektet Begravningstraditioner i förändring vid Stockholms stiftskansli. Birgitta Söderberg är dess projektledare. Tack Birgitta för orientering i stiftet, öppnande av dörrar, roligt samarbete och flertalet genomläsningar av denna rapport. Projektet har också en styrgrupp. Styrgruppen har hjälpt mig med att komma med bra infallsvinklar och heja på. Tack Linnéa Jensdotter, Fredrik Lidé och Carita Wallman Larsson. Dessutom har jag fått ytterligare läshjälp genom Andreas Holmberg och Rikard Olofsson som båda arbetar på stiftskansliet. Det är fantastiskt med så många hjälpsamma händer!

Kontraktsposten Jan-Olof Aggedal ska också nämnas. Han har hållit på med

begravningsforskning i många år och tog sig tid med att samtala med mig alldeles i början av arbetet. Tack för givande samtal. Karin Högseth på Fonus och Ulf Lernéus på Sveriges Begravningsbyråers förbund tog emot mig och Birgitta och berättade om sina erfarenheter. Tack för att ni så tjänstvilligt delade med er av er kunskap och tack Ulf för hjälp med texten.

Till sist vill jag nämna två personer från Forskningsstiftelsen Existens & Samhälle där denna förstudie varit placerad. Eberhard Herrmann och Ella Johansson har gett tips, synpunkter och kommit med idéer under arbetets gång. Tack!

En sak är viktig att understryka slutligen och det är att allt det jag skrivit här står jag för, resultaten och det som eventuellt blivit fel. Inget av det kan skyllas på ovanstående personer.

Lena Edlund
Uppsala i juli 2015

Lena Edlund är teologie doktor och disputerade i religionsfilosofi våren 2008. Hennes avhandling heter *Att fånga det flyktiga. Om existentiell mening och objektivitet*.

Efter disputationen har hon särskilt intresserat sig för arbetslivsforskning, med särskilt fokus på hur människor gör professionella bedömningar.

I sitt arbete har hon sammanfört olika vetenskapliga metoder för att på så sätt kunna belysa och analysera olika yrkesgruppers agerande.

Lena har skrivit fackböcker, den senaste heter *Etik i arbetslivet. En träningsbok för chefer och medarbetare*. Hon har varit organisationskonsult och är verksam i forskningsstiftelsen *Existens och Samhälle*.

Presentation av studien

En förstudies syfte är att med olika medel fånga in viktiga frågor att fortsätta fördjupa kunskapen om. Dels kan man som forskare fånga in viktiga frågeställningar genom att undersöka tidigare forskning på området. Dels går det att intervjua människor som till vardags arbetar på området. Båda metoderna har använts och i rapporten presenteras därför exempel på tidigare forskning och resultaten från en intervjuundersökning.

Intervjuer är en beprövad metod när det handlar om att ta reda på hur människor reflekterar över sitt arbete och hur deras erfarenheter ser ut. Intervjuerna som genomförts inom ramen för denna förstudie har haft ambitionen att vara strukturerade samtal med möjlighet att ställa följdfrågor. På så sätt har många olika aspekter av intervjupersonernas erfarenheter och reflektioner kunnat fångas upp och intervjupersonen har haft möjlighet att fördjupa det den berättat. Ambitionen har varit just att fånga upp olika aspekter av vad det innebär att arbeta med begravingar när man är musiker, vaktmästare, präst, bokningsmottagare och kyrkogårdschef. Det har inte varit att lyfta fram exakt hur vanligt det är med vissa fenomen. För det krävs andra vetenskapliga metoder. Intervjustudien vill istället belysa intervjupersonernas olika erfarenheter. Deras erfarenheter och tankar belyser i sin tur erfarenheter som andra har som arbetar med samma saker i Svenska kyrkan i Stockholms stift. Här ska också nämnas att en förstudie är en början på fortsatt forskning vilket innebär att man inte kan dra långtgående slutsatser av de resultat som förstudien kommer fram till. Förstudier utgör starten på något.

STUDIENS SYFTE OCH VAL AV INTERVJUPERSONER

En hel del forskning har gjorts i Sverige när det handlar om riten begraving. Forskare har studerat vad människor gör inför och under en begraving. En del forskare har fokuserat på förändringar i begravingstraditioner och andra forskare har velat förklara vad människor gör i sina riter. Forskning har också bedrivits för att ta reda på vad präster gör vid begravingar, hur ofta de närvarar vid minnesstunder och om de haft kontakt med den döda under dennes liv. Däremot har ganska litet forskning bedrivits för att ta reda på hur människor som i Svenska kyrkan arbetar med begravingar har det, vad de gör och hur de tänker kring begravningsarbetet. Med denna förstudie har jag som forskare velat påbörja arbetet med att fylla denna kunskapslucka.

Förstudien består av tre delar. Den första delen fokuserar på att ta reda på hur fem olika yrkesgrupper har det i sitt arbete med begravingar, hur de tänker och agerar. Dessa grupper är bokningsmottagare, organister, vaktmästare, präster och kyrkogårdschefer. Del nummer två handlar om hur begravingstraditioner förändrats de senaste femton åren. Det görs med hjälp av intervjupersonernas erfarenheter på området. Avgränsningen för intervjustudien har gjorts genom att välja olika slags församlingar i Stockholms stift där man kan anta att medarbetarna mött nya företeelser och önskemål gällande begravingar. Den tredje delen är att undersöka och ge exempel på vad man forskat på och vilka resultat man uppnått när det gäller begravningsforskning de senaste femton åren.

De församlingar projektledaren och forskaren fokuserat på har varit församlingar med många ekonomiskt resursstarka medlemmar, innerstadsförsamlingar, församlingar där inte majoriteten av befolkningen är medlemmar i Svenska kyrkan och församlingar som har egna begravningsplatsar (församlingarna som finns inom Stockholms stads område har gemensamma begravningsplatsar som kommunen ansvarar för). Projektledaren Birgitta Söderberg kontaktade ett antal kyrkoherdar och bad dem ge namn på medarbetare med lång erfarenhet av att arbeta med begravingar. På så sätt fick projektet ett par namn från varje yrkeskategori och församling: vakt-

mästare, präst, bokningsmottagare, musiker och kyrkogårdschef. Eftersom projektet vill skydda intervjupersonernas identiteter namnges inte församlingarna. Ur alla dessa namnförslag valde projektledaren och forskaren tillsammans ut ett tjugotal namn som forskaren sedan kontaktade. Kyrkoherdarna informerades inte om vilka som valdes ut.

Det finns alltid för- och nackdelar med de val som görs inför ett forskningsprojekt. Eftersom målsättningen var att fånga förändringar i begravningstraditioner och i arbetet med begravningar valde vi att intervjua personer med lång erfarenhet. Det valet gav mycket eftersom intervjupersonerna hade många erfarenheter att ösa ur från sina arbeten. Valet gjorde också att vi inte kunnat fånga in hur personer som är unga i sina yrken resonerar och hur de ser på det arbete de utför. Det är en brist som får åtgärdas i fortsatt forskning. Tidsgränsen för studien gjorde att antalet intervjupersoner inte kunde bli över tjugo och vi ville dessutom intervjua personer från fem olika yrkeskategorier. Det i sig gjorde att det blev förhållandevis få från varje yrkesgrupp. Vi valde därför bort de med kort erfarenhet för annars skulle de med lång erfarenhet bli så pass få att risken att materialet inte skulle säga särskilt mycket om förändringar över tidsperioden 2000–2015.

Jag som forskare skickade först ut ett brev till de utvalda personerna med information om projektet och med en förfrågan om de ville delta. Därefter ringde jag upp dem och om svaret var jakande bestämdes en tid när forskaren besökte dem. Alla kontaktade svarade ja antingen omgående eller vid telefonsamtalet. Varje intervju varade mellan en och två timmar. Under den tiden följde jag ett i förväg framtaget frågeformulär. Jag valde i stunden att omformulera frågorna utan att ändra i innehållet för att samtalet skulle bli så naturligt som möjligt. Samtalet kunde också göra att information kom fram som gjorde att vissa frågor besvarades tidigt i samtalet. Samtalet möjliggjorde också att ställa följdfrågor, dels för att fördjupa förståelsen av det personen berättade, dels för att klargöra att forskaren förstått saken rätt. De brev som skickats ut till kyrkoherdar och medarbetare finns som bilagor längst bak i rapporten.

FRAMTAGANDE AV INTERVJUFRÅGOR

Intervjufrågorna formulerades i ett samarbete mellan forskaren och några av medarbetarna på stiftskansliet som arbetar med gudstjänstutveckling. De är alla präster och har själva erfarenheter av arbetet med begravningar. Forskaren gav förslag på ett antal frågor. Flera av intervjufrågorna har sin grund i tidigare forskningsresultat. Religions-sociologen Anna Davidsson Bremborg hävdar i sin avhandling att begravningar i kyrkan inte anses av Svenska kyrkan som centrala för verksamheten och hon hänvisar till flera studier gjorda i början och mitten av 1990-talet.¹ Därför ställde jag fråga nummer sex ”Med tanke på allt annat arbete i församlingen, hur viktiga tycker du att begravningarna är?” Antingen har en omsvängning skett hos medarbetarna på dessa 20–25 år som gått eller så finns en diskrepans mellan vad medarbetarna anser och vad kyrkans ledning lyfter fram.

Begravningsentreprenörernas ideal är att ge anhöriga stor frihet i utformandet av begravningen, men att anhöriga ofta ändå frågar efter hur begravningar brukar gå till, enligt Davidsson Bremborg. Därför formulerades frågorna fyra och åtta så här: ”Hur brukar en begravning gå till här i församlingen? – vad är det vanligaste, vad är brukligt?” och ”Vill anhöriga ha det som alla andra eller vara unika när det gäller begravningar?”

Under ett gemensamt möte mellan forskaren och medarbetare på stiftskansliet gick förslagen på frågor igenom. Några frågor omformulerades, andra togs bort och ytterligare några lades till. Målet var att fånga in området begravningstraditioner i förändring, medarbetarnas arbetssituation och att få ett rimligt antal frågor att ställa.

METOD(ER) OCH TEORETISK GRUND

Förutom genomgång av befintlig forskning redovisas här en intervjuundersökning. Det är med andra ord en kvalitativ studie som genomförts. Eftersom detta är en förstudie får det konsekvenser för den teoretiska underbyggnaden av projektet. Den hinns kort och gott inte riktigt med på samma sätt som vid längre forskningsprojekt. Jag vill ändå här spegla metod- och analysupplägg i ett antal vanliga kvalitativa metoder för att visa på denna studies koppling till vetenskapligt arbete och även visa hur kvalitativa metoder kan flätas samman med filosofisk analys.

Narrativ forskning undersöker enskilda individers berättelser för att bättre förstå deras levda erfarenheter som förmedlas genom muntliga berättelser. Inom narrativ forskning har utarbetats analysmetoder för att komma åt en särskild händelse eller likartade erfarenheter.² Man kan till exempel studera en persons hela liv eller några individers erfarenheter under en viss period, till exempel under tiden de var lärare eller under några års semesterresor. Om man ser till den intervjusammanställning som presenteras här skulle det korta svaret på frågan om jag ägnat mig åt narrativ forskning vara ”nej”. Narrativa forskare brukar sikta på att förstå några få människors berättelser. Jag har mött 19 stycken. Ändå måste jag säga att jag försiktigt närmat mig den narrativa forskningsmetoden. Jag har stött på många berättelser med nerv i sig, berättelser som speglar människors erfarenheter av att leva med att begrava döda. I anslutning till mina intervjufrågor har merparten av de intervjuade också lagt till berättelser om enskilda händelser, berättelser som ökat min förståelse för deras arbete. Det har främst varit berättelser om särskilt svåra begravningar, när de glömt någon liten sak vid en begravning eller hur de löste ett problem som hastigt uppkom. Ur det material jag samlat in skulle jag kunna göra en analys som väldigt tydligt tar fram hur de ser på sig själva och vad som är viktigt för dem i deras arbete enbart genom att titta på dessa enskilda berättelser som har en början och ett slut. Resultat från narrativ forskning brukar bland annat handla om att deras berättade erfarenheter sprider ljus över deras identiteter som individer och hur de ser på sig själva.³ På så sätt ligger min forskning ganska nära den narrativa forskningstraditionen. I presentationen av materialet har jag ett längre avsnitt där jag beskriver vad varje yrkesgrupp gör i sitt arbete, vad som kan vara komplicerat med arbetet och vad de tycker är viktigt i arbetet. Det är början på en narrativ beskrivning av deras yrkesidentiteter.

Inom fenomenologisk forskning studerar man hur ett antal personer upplever ett fenomen. Det handlar om att studera ett mänskligt fenomen, alltså inte tekniska fenomen eller sådant som uppstår när djur interagerar med varandra. Det ska också vara ett fenomen som är gemensamt för flera människor eller en större grupp. Man är inte intresserad av enskilda individers upplevelser utan man vill fånga kärnan hos en erfarenhet som delas av många människor. Exempel på mänskliga erfarenheter eller fenomen som kan studeras fenomenologiskt är sorg, att bli utestängd från gemenskap, genomgå hjärtkirurgi eller att bli vuxen.⁴ Inte heller här kan jag säga att jag ägnar mig åt fenomenologisk forskning, annat än tuschar vid förhållningsättet. Jag är intresserad av ett särskilt fenomen, nämligen arbetet med begravningar. Jag har intervjuat personer som har erfarenhet av fenomenet och jag har i min analys försökt fånga själva essensen hos fenomenet. Genom att försöka fånga kärnan i begravningsarbetet är min analys koncentrerad på det som kan vara problematiskt för de olika yrkesgrupperna. Det hänger ihop med förstudiens övergripande syfte som är att ge ett underlag för fortsatt arbete med att utveckla stöd till dem som på olika sätt arbetar med begravningar i Svenska kyrkan. Det är med andra ord inte fenomenologisk forskning men forskning som lånar drag därifrån.

Etnografisk forskning är forskning om grupper som delar en kultur. Man undersöker värderingar, beteenden och språk som den gruppen använder. Etnografi handlar om att studera både gruppens gemensamma kulturella grund och resultatet som kommer av den egna forskningen.⁵ Jag har i allra högsta grad studerat en grupp som delar en kultur, men jag har inte gjort en komplett beskrivning av gruppens gemensamma kultur. Jag har påbörjat arbetet med att kartlägga deras gemensamma värderingar kring den kristna begravningen. Jag har också studerat hur de uttrycker sig

och på så sätt försökt fånga deras förhållningssätt och övertygelser, men jag har inte undersökt deras beteende kring begravningar annat än indirekt genom att be dem berätta om dem. Jag har bara intervjuat, jag har inte gjort fältstudier eller undersökt symboler och artefakter som också är viktiga metoder i etnografiskt arbete. Det jag har gjort är att påbörja arbetet med att försöka förstå hur denna grupp som arbetar med begravningar i Svenska kyrkan fungerar och arbetar.

Man kan därför säga att mitt arbete har drag av narrativa, fenomenologiska och etnografiska metoder utan att direkt vara någondera. Ändå har jag lånat viktigheter från dem alla tre. Jag har sedan tidigare påbörjat arbetet med att utveckla ett sätt att forska där jag kombinerar den kvalitativa intervjumetoden med ett filosofiskt angreppssätt. Genom intervjuer samlas ett material in som sedan analyseras filosofiskt. Både vid intervju och analys lånar jag saker från de tre ovan beskrivna forskningsmetoderna.

När det kommer till det filosofiska angreppssättet vill jag beskriva det något utförligare. I filosofin undersöks vad som faktiskt sägs eller skrivs. Det betyder att man gör en så kallad texttolkning av, i filosofins fall, skrivet material. Texttolkning handlar om att klargöra och förklara på ett mer begripligt sätt. I den här studien handlar det huvudsakligen om att klarlägga materialets innehåll och vad innehållet betyder i den kontext det handlar om, det vill säga arbetet med begravningar i Svenska kyrkan.⁶ Texttolkningen handlar om att tolka intervjuer, ett material som från början var talat och som under intervjuerna skrevs ner. Därför har det varit viktigt att kontrollera att forskaren har tolkat materialet rätt. Kontrollen har bestått av att alla 19 intervjupersoner ombads att läsa intervjusammanställningen. Tretton av dem hade möjlighet att göra det och kom med ändringsförslag och korrigerade felaktigheter.

Inom filosofin brukar man tala om språk och metaspråk.⁷ Språk är det man använder för att tala om något specifikt som till exempel begravningar eller sommarregn. Man använder vissa ord, vändningar och förklaringar när man talar om begravningar och andra ord, formuleringar och förklaringar när man talar om sommarregn. Det handlar med andra ord inte om olika språk i betydelsen engelska, hebreiska, svenska etc. Begravningar och sommarregn är sådant man kan tala om på alla världens språk bara språket i fråga har begrepp för dem. Metaspråk är de ord och begrepp man använder för att tala om ett fenomen på en övergripande nivå.

I studiens intervjuundersökning använder intervjupersonerna ett språk med vissa formuleringar och begrepp, för att beskriva sitt arbete och hur de tänker. Det språket har ringats in genom intervjufrågorna. För att sedan kunna göra en analys där man talar om och begripliggör intervjupersonernas språk används i rapporten meta-frågor till intervjumaterialet. Dessa meta-frågor är andra än intervjufrågorna. Meta-frågor (meta-språk) gör att man kan tala om organisters, prästers, vaktmästares, bokningsmottagares och kyrkogårdschefers arbete i allmänhet och inte bara tala om just de intervjuades situationer. Till det material undersökningen har väljer forskaren att ställa ett antal meta-frågor, det vill säga frågor som gör att det går att tala om det material som intervjusvaren utgör. Meta-frågor kan ställas till ett skrivet material (böcker, artiklar eller skrivna svar på ett antal frågor) eller som i det här fallet materialet från ett antal intervjuer.

Det här sättet att samla in material och analysera material har jag som forskare också använt i en studie om miljöinspektörers arbete.⁸ Resultaten där blev mycket lyckosamma i betydelsen att inspektörer känner igen beskrivningen av sitt arbete och håller med om analysen.

INSAMLING AV BEFINTLIG FORSKNING

Det andra syftet för denna förstudie är, som nämnts, att undersöka vad forskningen visar om svenska begravningstraditioner och dödsriter. De senaste femton åren är intressanta eftersom det är den tid under vilken Svenska kyrkan haft en fristående ställning gentemot den svenska staten. År 2000 blev Svenska kyrkan ett självständigt trossamfund och slutade vara statskyrka. Därför har litteratursökningen begränsats till de åren. All litteratur på området går inte att läsa in under en förstudie, vilket heller inte har varit syftet. Istället har jag försökt hitta forskning med olika infallsvinklar och jag har valt att ta med forskningsresultat som understödjer en del av det som intervjupersonerna lyfter fram, men också sådant som ger andra perspektiv åt det komplexa fältet riter och begravning.

Slutligen ska också sägas att fotnoternas utformning grundar sig i en vilja att underlätta för läsare som vill fördjupa sig. Även om man bara läser ett kapitel ska alla uppgifter om källan stå direkt i fotnoten. Man ska inte behöva leta någon annanstans i rapporten efter de uppgifter man söker.

Begravning som rit

Människor har i tusentals år haft ceremonier och traditioner för vad man gör när en annan människa dör. Det finns många historiska gravplatser bara i Sverige som vittnar om hur människor tänkt och handlat kring sina döda. Traditioner förändras ständigt genom nya influenser och nya sätt att förstå tillvaron på. Kremation är till exempel en förhållandevis ny sedvänja i Sverige. Det har blivit vanligt framförallt under 1900-talets andra hälft. 1887 genomfördes den första kremationen i Stockholm. Denna nya sedvänja har sitt ursprung i de mycket dåliga hygieniska förhållandena på 1800-talets begravningsplatsar.⁹

När det handlar om liturgin i begravningsgudstjänsten har den inte alltid sett ut som den gör idag. För länge sedan var den mycket enkel. Det gällde för prästen att ”kasta på liket”, att jordfästa den döde. Därefter gick församlingen in i kyrkan och firade söndagsgudstjänst. Först i slutet av 1800-talet började begravningsarna äga rum inne i kyrkan. I och med det utvecklades också riterna vid begravningen. Orgeln kunde då börja användas till psalmer och sorgmarscher. Dock var det först i 1942 års kyrkohandbok som man utgick ifrån att begravningen ägde rum i kyrka eller gravkapell.¹⁰ Ytterligare ett exempel är begravningsamtalen mellan begravningsprästen och den avlidnas anhöriga. Dessa samtal började förespråkas under tiden 1950–1975. Begravningsamtal är med andra ord en sen företeelse.¹¹

Begravningstraditioner har också skilt sig åt mellan landsändar. På somliga ställen har det varit vanligt att vänner och bekanta sänt blommor till begravningen, medan det på andra ställen varit vanligt att man skickat telegram och då också gett pengar till ett särskilt ändamål.¹² Till Stockholm har många människor flyttat genom åren och de har då tagit med sig sina traditioner om hur man gör vid begravingar, men också vad man uppfattar är en ”riktig” begraving.

RITEN SOM BEGREPP

Det finns flera olika sätt att definiera begreppet rit på. Det har sitt ursprung i latinets *ritus* som betyder ’(religiös) användning’. Det syftar på en ceremoni som görs av en grupp, ofta av religiösa skäl.¹³

Dop, konfirmation, vigsel och begravingar brukar kallas passageriter. Passageriter hjälper inblandade att övergå från ett stadium till ett annat, de ”bekräftar och åstadkommer statusförändring för personen och reglerar omgivningens roller.”¹⁴ Roller i en familj, släkt och mellan vänner förändras när barn föds och blir vuxna, människor gifter sig eller dör. Passageriterna hjälper till att reglera dessa förändrade roller, både i hur de inblandade ser på sig själva och hur de ser på varandra. Här ska endast tas upp några definitioner av begreppet för att ge en nyckel till förståelsen av begravningstraditioner och arbetet med begravingar som görs inom ramen för Svenska kyrkan. Olika ritforskare sätter sökarljuset på olika saker i riten. Nedanstående presentation ska göra just det, att ge några olika perspektiv på riten. Kapitlet är med andra ord inte ämnat att slå fast ett sätt att se på riten utan vill utgöra underlag för fortsatta diskussioner om hur riter kan uppfattas och användas. De tre perspektiv som här lyftes fram är riten är en praktisk sak, en förvandlande sak och något som är djupt mänskligt.

RITEN EN PRAKTIKALITET SOM HAR EN FUNKTION

En ritforskare har formulerat sig så här: ”Någon måste torka golven efter ett bröllop precis som någon måste bestiga berget eller nedstiga i djupen. Utan både underhåll och mysterium kan firandet inte fortgå.”¹⁵ För att riten ska fungera behövs både det väldigt jordnära och praktiska och själva mysteriet som sker i en gemenskap när till exempel ett barn välkomnas till världen, när en tonåring genom riten övergår från barn till vuxen

eller när anhöriga under begravningstjänsten tar farväl av den döda.¹⁶ Det krävs att någon eller några gör ritens praktiskt möjlig. När det gäller begravningar är det till exempel begravningsentreprenörer och vaktmästare i kyrkor och kapell som ordnar allt det praktiska. Organisten ger ett musikaliskt ramverk eller ett musikaliskt rum för begravningsgästerna att stiga in i. Prästen skapar ett rituellt rum där begravningsgästerna genom deltagande i ritens handlingar som är nödvändiga för att ritens ska ta plats eller bli till.

Dödsrit är ett vidare begrepp än begravningsrit. Därför kommer begreppet dödsrit fortsättningsvis att användas. I det ryms också andra handlingar än själva begravningen som till exempel att svepa den döda, minnesstund efter begravningen och enskild kommunion för den döende.¹⁷ Det är viktigt att komma ihåg att dödsritens funktion och betydelse kan skilja åt mellan människor och mellan de tillfällen människor deltar i dödsriter.

Det finns många anledningar till att människor världen över deltar i en dödsrit. En anledning att delta i en dödsrit är att föregripa döden genom att kontempera döden eller föreställa sig sin egen död och på så sätt hylla, förfäras över eller rationalisera döden. En annan anledning att delta i dödsriter är att upprätthålla tabun. Det kan göras genom att bära särskilda kläder, använda symboliska färger eller genom att inte tala illa om den döda. En tredje anledning att delta är för att sörja och det kan göras på flera sätt. Några exempel är att man gråter högt och ljudligt, man skrattar inte och man deltar i en procession. Att samlas och tröstar varandra med tillhörande handlingar är en fjärde anledning och en femte anledning är för att upprätthålla och rekonstruera den sociala ordningen efter döden. Det kan ske genom att sätta gränser för sorgens uttryck eller lyfta fram allt som ändå är normalt. Ett sjätte exempel på varför människor deltar i dödsriter är att på olika sätt visa att döden inte har sista ordet. Det kan handla om balsamering av kroppen eller om att klä den, att tro på ett liv efter döden eller att ha en fest efter begravningen till den dödas ära.¹⁸

RITEN SOM FÖRVANDLING

Unni Wiig-Sandberg visar i sin studie från 2006 att anhöriga kan ha en uppfattning om vad som är ritens centrum, medan prästen som håller i begravningstjänsten har en annan uppfattning. Hon lyfter fram att ritens verkar tåla olika tolkningar och användningar av den.¹⁹ Riten är med andra ord inte ett rätt och ett fel uttolkande av den. "Det är en uttryckande handling, inom vilken människor konfronterar en kraft med en annan och repeterar sin framtid... I ritens övar vi vår förmåga att återstrukturerar världen."²⁰ Alla människor handlar på i stort sett samma sätt under till exempel en begravningstjänst, men exakt vad som händer med individen när hon eller han konfronterar livskraften och dödskraften är omöjligt att veta. Ritens handling, en handling som görs kollektivt men som får individuella följder. En begravningssäst lade tonvikten på den vackra musiken där han uppfattade att organisten nästan spelade ut döden ur kyrkorummet på slutet. För prästens del blev fridlysningen det viktigaste eftersom hon såg att denna familj hade många slitningar emellan sig. Ett barnbarn tog med sig det faktum att farfar nu var överlämnad till Gud vilket bara måste vara något alldeles extra, ansåg hon. Änkan såg att begravningen äntligen gjorde henne till änka, detta tillstånd som hon hade väntat på och fasat för i så många år. För vaktmästarens del var det här en bra begravning eftersom alla deltog i psalmsång och alla gick fram vid defileringen. Efteråt såg han att de allra flesta följde med till minnesstunden vilket glädde honom. Alla var de överens om att de var där för att hedra den döda. Dessa exempel visar att ritens betyder olika saker för olika människor. De deltar i samma rit och ändå får den olika betydelser för dem. Ur det perspektivet har de varit med om olika saker.

Ritforskarna lägger tonvikten på olika saker. Catherine Bell menar att ritens alltid är en process som ska ses helt utifrån sin kontext för att bli begriplig.²¹ Det går till exempel inte att förstå en svenskkyrklig begravning utan att också sätta sig in i samhället i övrigt. Enligt Ronald L. Grimes har ritens förmåga att skapa ny mening

och hjälper oss att tillfälligt separera oss från vardagens status och roller. Under ritens genomförande är sociala strukturer tillfälligt satta ur spel. Han menar också att ritens är något man gör men också något som gör.²² Det gör att människor kan bli befriade till att göra sådant de inte brukar, men också till att ritens kan göra något med dem.

Så här långt har konstaterats att ritens fyller många olika funktioner för människor vid olika tider och i olika sammanhang. Ritforskare gör två antaganden: a) något har hänt som rubbat ordningen, b) en ny ordning måste ta form.

De flesta människor som förlorat en anhörig vet att förlusten rubbar något fundamentalt i deras liv. De har svårt att orientera sig. I steg två betonar forskarna att ritens grundar sig i handlingar av olika slag. Det är själva detta att göra vissa saker i ett visst sammanhang som får en särskild betydelse. Att donera några hundra kronor till Röda Korset eller Cancerfonden är i sig betydelsefullt men att göra det i samband med någons begravning är en särskild ceremoni som får betydelse utöver själva donationen. Deltar man sedan vid minnesstunden när den sista hälsning man skickade med donationen läses upp deltar man också i ett kollektivt hedrande av den döda och ett kollektivt stöttande av de närmast anhöriga. En ny social struktur har tagit form. Vad handlingarna betyder för den enskilda deltagaren är inte det primära när de utförs, utan det primära just då är att de görs och att man gör dem tillsammans.

Det är med våra kroppar som vi tillsammans gestaltar ritens. Victor W. Turner kallar det ritens förändrande kapacitet.²³ Någoting blir till i ritens. Ritens har en transformativ karaktär, den är nydanande och omvandlande. Det kan sägas vara det tredje steget i ritforskarnas bygge av en förståelse av ritens.

Jag skulle vilja stanna upp vid detta tredje steg och fråga vad det är ritens gör. Istället för att tala om ritens förändrande kapacitet vill jag använda uttrycket ritens är en möjliggörare. Jag väljer uttrycket möjliggörare för att visa på att ritens fullföljande inte mekaniskt tillför en förvandling i deltagarnas tillstånd och liv. Riten är inget som av sig själva går som på räls.

När ritens fungerar kan den göra det möjligt att gå vidare med livet sådant det är utan den bortgångna. Den kan göra det möjligt att sörja under själva ritens men också sedan. Under ritens utformas en plats för sorgens olika uttryck. När anhöriga väljer kista och blomsterdekorationer eller när de själva sveper kroppen och beslutar om vad som ska serveras under minnesstunden är det möjligheter att göra något för den döda. De kanske väljer att servera den dödas favoritmat eller väljer blommor som berättar vad de känner för den som dött. Allt detta är delar av en dödsrit.

I många kulturer är det vanligt att man ska göra något för den döda för att hon eller han ska kunna lämna jordelivet och få en god tillvaro efter döden. I Sverige finns inte den traditionen. Det finns dock exempel på handlingar som tangerar ett sådant tänkesätt. Ibland vill anhöriga lägga föremål eller brev i kistan hos den döda. Jan-Olov Aggedal publicerade 2005 en intervjuundersökning om vad anhöriga lagt i kistan. Han intervjuade tio personer några månader efter begravningen. Vid intervjuerna framkom några olika mönster. Somliga ville visa omsorg om den döda. Ett par som förlorat en bäbis klädde barnet i fina kläder och såg till så att barnet hade leksaker med sig till barnhimlen. En annan anhörig lade cigaretter i kistan så att den avlidne skulle ha tillgång till dem. Det blev en sista omsorgshandling. Ett annat mönster handlade om att få avsluta relationen. En ung änka lade ett långt kärleksbrev i kistan, ett brev fyllt av känslor där hon tog avsked. Hon la brevet vid den dödas händer så att han lätt skulle hitta det. Ett tredje mönster bland de intervjuade var att anhöriga ville göra den döda en tjänst. En son ställde ner konjak och vodka i sin pappas kista. Under de sista åren av pappas liv hade sonen handlat på Systembolaget åt honom och han ville göra detta som en sista tjänst. En dotter la en necessär i kistan. Mamman som just avlidit ville ha med sig allt det som hon brukade ha i sin necessär och det blev viktigt för dottern att uppfylla hennes önskan.²⁴ En av de präster som jag intervjuade framhöll en för honom viktig sak: ”Alla människor har rätt att få sitt namn nämnt när de lämnar jordelivet.”²⁵ Det han syftade på var det som benämns direktbegravning, vilket innebär att ingen begravningsceremoni hålls utan kroppen eller askan begravs omedelbart. Att det förekommer upprörde honom. Man skulle kunna säga att detta att någon nämner

den dödas namn vid en begravning också är en form av tjänst som man gör för den döda.

Somliga forskare menar att riten som finns i begravningsgudstjänster binder samman förflutet, nu och framtid. Jag vill poängtera riten som möjliggörare för bearbetning av döden och förlusten av en anhörig eller vän, men också som möjliggörare av nytt liv. I det skulle man kunna säga ligger också förflutet, nu och framtid. Dödsriter är ett sätt att närma sig döden. I riten ges möjlighet att ta in dödens ohygglighet men också dess naturlighet för allt levande. I livet ingår döden.

Kanske är det så att när riten fungerar kan den hjälpa de efterlevande att få ordning på sina liv igen. Den där oordningen byts ut i en ny ordning som ger möjlighet för livet att fortgå och människorna att orientera sig igen. Författaren Alf Henriksons dikt säger något om denna erfarenhet:

*Ibland liksom hejdar sig tiden ett slag
och någonting alldeles oväntat sker.
Världen förändrar sig varje dag
men ibland blir den aldrig densamma mer.*

RITEN SOM NÅGOT DJUPT MÄNSKLIGT

Riter är mänskliga i betydelsen att ibland fungerar de och ibland inte. Som jag skrev tidigare så finns det ingen mekanik över riten. Det blir inte alltid rätt. Vid ett visst tillfälle måste en familj göra eftergifter på grund av ekonomiska skäl, vilket gör att för ett av barnen misslyckas riten eftersom det inte blev som det var tänkt. Andra gånger är det utomstående handlingar som stoppar upp det hela. Grimes ger ett sådant exempel. En familj i USA tillhör en kyrka där pastorn formulerat en regel som säger att en församlingsmedlem kan bli begravd i kyrkan endast om vederbörande deltagit i gudstjänstlivet och ekonomiskt bidragit till församlingen under de tre senaste månaderna. Två pojkar växer upp i församlingen och pastorn är som en andra far för dem. Som vuxen blir en av dem också pastor. När hans bror dör får han en chock när kyrkans pastor vägrar begrava brodern. Det tar många år för honom innan han får fullfölja sin rit och finna frid kring sin broders död. Det är först vid en annan begravning av en nära anhörig som han kan fullfölja riten kring brodern.²⁶

I detta kapitel har jag refererat till internationell ritforskning för att vidga perspektiven och sätta in den svenska begravningsriten i ett större sammanhang. Vetenskapliga arbeten om riter ur ett svenskt och nordiskt perspektiv är till exempel Martin Modéus prästmötesavhandling *Mänsklig gudstjänst. Om gudstjänsten som relation och rit*, Verbum förlag 2005 och Anna Ortners kommande avhandling med titeln *Riter och tillit. En religionsfilosofisk analys*. Hon gör sitt arbete vid Åbo akademi, Finland.

Fråga för fortsatt forskning och utveckling

Intressant tema för fortsatt forskning är en filosofisk och en praktisk bearbetning av riten. Samtidigt. Det filosofiska arbetet skulle kunna göras i nära samarbete med en församling. Samtidigt som forskaren och filosofen undersöker möjliga sätt att tänka kring vad rit är arbetar filosofen nära församlingens präster, organister, pedagoger och församlingsbor i deras ritutövande. Församlingen har fokus på görandet av riterna och filosofens fokus är tänkandet om riten som fenomen. Tillsammans utvecklar de synsätt och handlingar kring några av kyrkans riter.

Begravningsforskning de senaste 15 åren

Det här kapitlet ger exempel på en del av den begravningsforskning som gjorts i Sverige de senaste 15 åren. Under 1990-talet byggdes en begravningsforskning upp vid teologiska institutionen i Lund och forskningen bedrevs under tiotalet år där. Angreppssättet var religionssociologiskt. Ungefär samtidigt bedrevs också forskning av etnologer vid Lunds universitet.

Ett etnologiskt forskningsprojekt hette Ritualernas marknad, om ritualernas återkomst och en av projektets rapporter kom 2008. Under projektet undersöktes dop, vigslar och begravningar. Genom intervjuer, observationer och frågelistor har de studerat rituella praktiker, samt relationen mellan privata önskemål och kollektiva ideal.²⁷ En av deras slutsatser är att i alla dessa tre riter finns önskan om att högtiden ska bli unik och personlig. Samtidigt menar forskarna att "[u]tan ett gemensamt rituellt språk riskerar dopet, bröllopet och begravningen att bli helt obegriplig."²⁸ Det ska jämföras med de svar jag fick i intervjuundersökningen, nämligen att de allra flesta vill ha en begravning som man brukar göra den, samtidigt som man vill sätta en personlig prägel på begravningsgudstjänsten. Det sker med utsmyckningar av kistan, foto av den döda och inte minst musik. (Se kapitel 5 Resultat från intervjuer med yrkesverksamma i församlingar)

Detta belyses också i Anna Davidsson Bremborgs avhandling från 2002 där hon genom intervjuer och fältstudier undersökte begravningsentreprenörers arbete och hur yrket utvecklats.²⁹ Enligt de begravningsentreprenörer som Davidsson Bremborg följde är den bästa begravningen den personliga, den som präglas av den döda. Varför det är den bästa begravningen hade informanterna svårt att svara på. Forskaren fann också att trots begravningsentreprenörernas ideal om stor frihet för de anhöriga att utforma begravningen utifrån sina önskemål, var det många som gärna ville veta hur det skulle gå till. De litade mycket på den som har begravningar som profession. Frihet i betydelsen att man får göra som man vill kan i vissa lägen också bli en börda för de anhöriga, något de måste prestera.

Davidsson Bremborg fann fyra principer efter vilka anhöriga väljer inför en begravning: 1. Det som är normalt på orten. 2. Familjeseder. 3. Individuella önskemål. 4. Ekonomiska ramar.³⁰ Det intressanta vore att jämföra med dagens preferenser och se om några av dessa principer bytt plats. En spekulation skulle kunna vara att individuella önskemål och familjetraditioner bytt plats. För övrigt stämmer dessa slutsatser väl överens med erfarenheter de personer har som intervjuats för denna studie.

BEGRAVNINGENS BYGGSTENAR

I presentationen av resultaten från en etnologisk studie av riterna dop, vigsel och begravning visar både på det praktiska i ritövandet och på vad riterna kan göra med de som deltar. Forskarna Lynn Åkesson, Karin Salomonsson och Charlotte Hagström har med hjälp av intervjuer, observationer och frågelistor studerat dessa rituella praktiker. De har också undersökt hur riterna framställs i media och hos professionella ritualaktörer. De har särskilt fokuserat på relationen mellan privata önskemål och kollektiva ideal. Redan i inledningen tar de upp det faktum att trots att människor väldigt gärna vill göra något mycket personligt av riterna så har de ändå en "förvånansvärd likhet" när de väl genomförs.³¹

Riter är kulturella budskap om sammanhållning, gränsdragning och särskildhet, menar författarna i det inledande kapitlet.³²

Här ska jag kort lyfta fram olika aspekter som forskarna belyser, aspekter som

förklarar riten och de exempel jag tar hämtas från begravningskontexten trots att dessa forskare också undersökt dop och vigslar.

För att en rit ska bli en rit måste det finnas igenkännbara mönster. Det är därför det inte går att helt utifrån personliga och privata önskemål bygga en helt ny rit för det skulle göra att ingen annan förstod den. Det individuella och personliga blir meningsfullt först i relation till redan etablerade normer och mönster. Igenkänningsfaktorn är avgörande för att riten ska bli gemensam. Alla riter behöver ett visst mått av upprepning, menar forskarna.³³ I de intervjuer som jag genomfört för denna rapport berättade organister hur de spelar vid borgerliga begravningar som i allt liknar en begravning enligt svenska kyrkans ordning. Det enda som tagits bort är de religiösa orden. Det kan ha att göra med dessa mönster de tre forskarna talar om. Man omformar en rit och anpassar den efter nya behov, men det är ändå viktigt att hålla kvar vid etablerade normer och mönster för att riten ska vara meningsfull för de som deltar.

Den andra aspekten forskarna tar upp är rituellt språk. Även när det kommer till språket krävs en särskildhet för att det ska vara ett rituellt språk. Det måste vara särskilt från det vardagliga språket oavsett om språket sjungs eller talas. Inom riten ryms både det humoristiska och det sakrala språket, men tonfall avgör i vilket rum det uttalas. Prästen är en av dem som använder ett rituellt språk vid begravningen, ett språk som är högtidligt och vissa fraser är likadana i alla begravningar. Forskarna lyfter fram att rituella tal har ”bestämda regler för hur känslor av glädje och sorg, lycka och saknad uttrycks”.³⁴ Det kan man bland annat se i dödsannonser.

Förutom särskilda mönster och ett särskilt språk menar de tre forskarna att riten kräver någonting att bygga med, det krävs rituella material. Vissa material har en rituell tyngd som andra material inte alls har. Självklart finns sten med, men också ädla metaller och papper. I stenen skrivs namnet in på de döda, men papperet bär också riten i form av till exempel inbjudningar och vackra tackkort. Trots att så mycket är digitalt idag menar forskarna att papperet ändå kvarstår som ett rituellt grundämne. Ett förhållandevis nytt rituellt material är plasten. Plasten förekommer exempelvis i DVD-skivor och USB-minnen där man spelat in riten och kan bevara den för att vid andra tillfällen återuppleva riten genom att titta på filmen.³⁵

Ytterligare en aspekt av riten är det rituella rummet, menar forskarna. En rit kan inte genomföras var som helst. Man måste i förväg ha skapat ett rituellt rum eller valt ett redan färdigt rituellt rum. Där fyller kyrkorna och kapellen en viktig funktion. De hjälper deltagarna att gå in i något helt annat, något som är avskilt och särskilt. Det kanske är därför så många brudpar vill gifta sig i kyrkan trots att de inte alltid är intresserade av det religiösa. Kyrkorummet erbjuder ett avskilt rum där riten kan göras möjlig. Ett rituellt rum kan också utgöras av mäktiga naturscenerier eller historiska platser därför att de i sig själva inbjuder till rituella handlingar.³⁶

Följande citat tar jag med för att exemplifiera den problematik dessa tre etnologer lyfter fram när de beskriver ritens mening. ”Det nya ritualparadigmets legitimitet och auktoritet hämtas inte längre från religion och tradition. När riten i sig blivit viktigare än det troskomplex den en gång tillhört ökar kraven på att den enskilda riten ska påverka de medverkandes kognitiva orientering och känslomässiga välbefinnande. Den ska röra deras sinnen. En väl fungerande rit var tidigare en rit som utfördes på rätt sätt. Nu krävs istället en ”feel-good-effekt och en upplevelse av något utöver det vanliga.”³⁷ Detta kan beskriva den arbetssituation Svenska kyrkans personal står i, men också personalens egna värderingar. Det framkommer inte minst i svaren till intervjufrågorna sex och sju. Dessa presenteras närmare i kapitel 5.

Ytterligare ett sätt att se på begravningen är det Martin Modéus presenterar i sin prästmötesavhandling för Stockholms stift 2005.³⁸ Han menar att man kan se tre tolkningsnivåer hos riten eller om man så vill tre byggstenar. Den första tolkningsnivån är den ideologiska. Det är på den nivån vi försöker förstå vad riten betyder. Ur ett ideologiskt perspektiv försöker ett samfund eller en kulturell gemenskap fastslå vad en rit betyder med dess föremål, klädsel och handlingar. Man försöker tolka de symboler som används. Det är på intet sätt nödvändigt att förstå den ideologiska nivån hos en

rit för att få ut något av den. Det gör inget att vi inte riktigt förstår varför till exempel prästen gör korstecken över kistan. Vi vet varför vi är där (för att begrava vår pappa eller för att hedra minnet av vår granne) och ritens betydelse för oss utan att vi förstår ritens ideologiska nivå. Religiösa samfund arbetar mycket med ritens ideologiska nivå, försöker beskriva den och förklara den. I vissa lägen blir dessa förklaringar något deltagarna finner meningsfullt, i andra lägen inte. Den ideologiska nivån får man fram genom att fråga Vad betyder ritens?

Den andra tolkningsnivån hos ritens, enligt Modéus, är användningsnivån. Denna nivå speglar varför ritens brukare utför ritens och vilket syfte de har med ritens. En ritens användningsnivå får man fram genom att fråga Varför går du hit? Eller Vad är ritens till för? På användningsnivån finns en social överenskommelse om varför vi tillsammans utför ritens. Vi utför ritens och efteråt vet vi att vi har genomfört eller varit med om en begravning. Modéus menar att användningsnivån egentligen inte behöver den ideologiska nivån. Ritens fungerar ändå eftersom ritens resultat så tydligt går att se på användningsnivån. Man får det man ser.

Den tredje nivån kallas strukturnivån. I allt mänskligt umgänge finns strukturer. Det kan handla om maktstrukturer och om vem som är nära och vem som är långt borta. Det kan också handla om tidsrelationer som till exempel födelse och död gör. Strukturnivån gestaltar världsbilder. Det är därför strukturnivån har kulturella aspekter: så här gör vi och så här förstår vi världen. På strukturnivån handlar det om den fysiska gestaltningen av ritens. Genom ritens gestaltar vi grundstrukturerna i livet och vi bearbetar dem. Genom dopet får de nyblivna föräldrarna gestalta att de nu blivit föräldrar och inte längre bara är barn. I begravningen bearbetas att man till exempel inte längre har något syskon kvar i livet. Allt det här är svårt att sätta ord på, men ritens hjälper till att ge den strukturella förändringen en gestalt. Ritens renodlar och överdriver ofta den strukturella nivån. Det är därför det på ett sätt är lätt att veta om man har "rätt" till ritens eller inte. Det räcker med att komma i fel kläder till exempelvis ett bröllop för att i maggropen känna att man inte tillhör ritgemenskapen. Samma sak kan uppstå när man deltar i en gudstjänst och inte vet vad man förväntas göra. Vid en begravning kan deltagare få frågan vem de är. På den frågan svarar i praktiken alla med att säga vilken relation de har till den döda eller till närmast anhöriga. Det visar att strukturerna mellan deltagarna ligger högt i medvetandet hos alla. Strukturer mellan människor förändras också i och med ritens. Dopet gör att Jenny och Valdemar inte bara är äkta makar utan också föräldrar. Det finns ett före och ett efter i en rit. Ritens gör att Gösta uppmärksammas i sin nya roll som änkeman.

Dessa tre nivåer utgör byggstenar i begravningsritens. Ibland samspelar de och ibland kan de kollidera med varandra. Bara för att de tre nivåerna ibland inte samspelar med varandra behöver det inte betyda ett problem. Människor använder ritens på olika sätt och gör den på så sätt till sin. Det jag skulle vilja tillägga till detta resonemang om tolkningsnivåer är att alla tre nivåerna kan användas på ett kollektivt plan (vi som gör den här begravningsgudstjänsten tillsammans), på ett organisatoriskt plan (Svenska kyrkan med dess biskopar eller en enskild församling) och på ett individuellt plan (den enskilda gudstjänstbesökaren).

TRE MINDRE STUDIER

Under ett antal år gjordes tre mindre begravningsstudier och dessa publicerades 2006 i boken Kring begravningar i nutid. Här presenteras kort resultaten från dessa. Fram till 1980 var det vanligast med jordbegravning. Kroppen lades i en kista och kistan begravdes på en begravningsplats. 1980 var det första gången andelen kremerade översteg 50% av alla döda.³⁹ I och med att kremationer ökade började man också kunna begrava på fler sätt än i en traditionell grav med någon form av gravvård (gravsten, planteringar vid gravstenen). Möjligheten till anonyma gravar kommer med kremation. I minneslundar grävs askan ner utan att någon utom vaktmästaren vet exakt var det sker. Ibland har anhöriga ångrat detta eftersom det inte finns någon grav att gå till och genom åren har en del nya minneslundar försetts med namnplack-

etter på en stor gravsten så att allas namn blir synliga även om man inte vet var askan grävts ner i själva minneslundan. Det verkar som att människor har behov av att bryta anonymiteten och att på något sätt markera gravplatsen.⁴⁰

Det som särskilt intresserat forskarna Curt Dahlgren och Jan Hermanson är aska som sprids utanför begravningsplatser. För att få sprida aska efter en avliden på annan plats måste anhöriga ansöka om detta hos länsstyrelsen i det län där de vill sprida askan. De båda forskarna har undersökt hur många ansökningar som kommit in hos alla län under tiden 1991–2004, samt hur många som beviljats. Under denna period ökade antalet beviljade ansökningar. De vanligaste platserna var havet, sjöar och andra vattendrag samt privat mark.⁴¹ För att få reda på mer om varför anhöriga valt att ansöka om askspridning utanför begravningsplats kontaktade forskarna 25 av de personer som under 1997 ansökt i Skåne län. De frågade dem om de kunde tänka sig att bli kontaktade för en telefonintervju och tolv av dem svarade ja. Tio personer blev sedan telefonintervjuade.⁴² Vid intervjuerna framkom det att alla tio hade haft en begravningsgudstjänst. De hade alla motiv till varför askan skulle spridas i havet eller på någon särskild plats. Den avlidna hade arbetat på sjön eller älskade havet eller hade brukat jorden där askan sedan spreds. Det vanligaste var att den avlidna själv hade bestämt att askan skulle spridas på annan plats. För några var bara närmast anhöriga med vid spridningen, andra hade vänner med och en bjöd med prästen som höll i begravningsgudstjänsten. Begravningsentreprenören var vid något tillfälle med för att hjälpa till att sprida askan. Alla tyckte att den ceremoni som man ordnade vid askspridningen var väldigt fin och högtidlig.⁴³

Forskarnas intresse för askspridning grundar sig i en tanke om att detta fenomen kanske är en ny form av passagerit. Deras material är inte tillräckligt utförligt för att kunna göra en sådan koppling men de vill ändå lyfta frågan. De använder ritforskaren Ronald L. Grimes resonemang om ritens funktioner. Han menar att riten hjälper till att behålla den personliga kontrollen vid omvälvande händelser som födelse och död. Passageriter är symbolladdade handlingar som hjälper individen att passera en farlig zon. Genom denna process skapas mening för deltagaren. En viktig del i denna process är också att få återberätta själva riten. Grimes beskriver ett antal motiv till varför människor utför dödsriter. Riten att sprida någons aska ingår i motivet han kallar att omfamna dödens slutgiltighet.⁴⁴

Den andra studien i Kring begravningar i nutid är gjord om minnesstundens betydelse. Anna Davidsson Bremborg har studerat andra forskares material för att dra några slutsatser kring minnesstunden. Materialet är dels frågor som ställdes till 2 222 präster 1997 om en begravning de just då haft, samt insamlade berättelser (drygt 200) där Nordiska museet år 2000 frågade om död och begravning och fick svar från hela landet. Dessa båda material visar att prästen haft en tydlig roll under minnesstunden på många håll i Sverige. Davidsson Bremborg menar att minnesstunden ska sättas in i sitt begravningssammanhang. Den är en del av ett händelseförlopp som börjar vid dödsbädden och avslutas vid gravsättningen.⁴⁵ Den äger rum i direkt anslutning till begravningen och är, som jag väljer att kalla det, en dödsrit. Det är en dödsrit som hjälper de sörjande att komma till rätta med det som hänt, men minnesstunden kan också ha funktionen av att hjälpa deltagarna att omfamna dödens slutgiltighet som Grimes benämner det.

Davidsson Bremborg lyfter fram i huvudsak två viktiga aspekter hos minnesstunden. Den fungerar ibland som en social betalning mellan närmast anhöriga och begravningsgästerna. Vid sådana tillfällen kan det vara viktigt att det serveras varm mat, att det man bjuder på är rikligt etc. Begravningsgästerna kommer för att stödja de närmast sörjande och för att hedra den döda. I gengäld bjuds de på mat, tårta, dryck, en stunds informell samvaro. Den andra aspekten av minnesstunden är att verka reintegrerande för de anhöriga. Davidsson Bremborg såg tecken på att det kunde fungera så, även om hon framhöll att det inte var särskilt tydligt i hennes forskningsmaterial. För vissa anhöriga blev minnesstunden en fin och trevlig stund för de anhöriga. För andra anhöriga var deras minnesstund krävande. Vissa seder och bruk skulle upprätthållas och detta satte stor press på de anhöriga, vilket i sin tur verkade hindrande för deras reintegrering.⁴⁶ Det faktum att begravningar kan vara pressande tar även Unni

Wiig-Sandberg upp. Hon menar att valfriheten kring begravningar gör att en del anhöriga kan uppleva att begravning och minnesstund blir en prestation.⁴⁷

Här vill jag lyfta fram ytterligare en aspekt hos minnesstunden. Den kan bidra till att återupprätta en social ordning vilket också är en viktig aspekt hos dödsriter (se vidare kapitel 2). För en förnyad undersökning av minnesstundens funktion kunde det vara av intresse att undersöka i vilken grad minnesstunden kan ses som en del i att återupprätta den sociala ordningen för de anhöriga. På så sätt skulle den psykologiska kvaliteten (att ge positiva känslor hos anhöriga) hos minnesstunden inte vara i fokus, utan istället skulle betydelsen av människors närvaro och den fysiska gemenskapen på just den platsen efter begravningens definitiva handlingar vara avgörande. Vid en förnyad studie vore det intressant att även fokusera på betydelsen av att släkt och vänner är med under själva begravningsgudstjänsten, samt undersöka hur anhöriga och begravningsgäster resonerar kring deltagande vid begravning respektive minnesstund.

Även Göran Gustafsson använder materialet som samlades in 1997 bland drygt 2200 präster när han undersöker hur vanligt det är att anhöriga och präst har en relation före dödsfallet, vilket är den tredje undersökningen i Kring begravningar i nutid. Det är en väldigt intressant fråga huruvida anhöriga och präst så att säga vet om varandra innan det blir aktuellt att de möts för en begravning. Det kan handla om en enstaka kontakt så att anhöriga vet vem prästen är och när föräldern eller maken går bort så är prästen ingen främling för de anhöriga. Det kan också handla om en nära kontakt där anhöriga och präst setts i många sammanhang och även umgåtts privat, samt alla slags kontakter däremellan.

Om prästen har haft kontakt med anhöriga tidigare rör det sig ofta kring kyrkliga handlingar som dop, konfirmation, vigsel eller tidigare begravningar. Men det finns också svar som visar på mer informella kontakter: dotter till min frisör, en nära väns nära vän, kände mina föräldrar, jagat med sonen, mina barn kände hans barnbarn. Sammantaget för hela materialet är det 42% av alla präster som vid just detta tillfälle inte haft några kontakter eller relationer med den döda eller den dödas anhöriga. 24% har haft vaga kontakter, 21% har haft tillfälliga kontakter och 14% har haft nära kontakter.

Gustafssons forskning visar att präster på mindre orter och i mindre församlingar har bättre personkännedom än i större. Det i sin tur gör att Gustafsson kan visa att det framför allt är präster i större städer som anser att sorgesamtalen är av vikt för att underlätta arbetet med att utföra begravningsakten på ett tillfredsställande sätt. Dessa präster har med all sannolikhet inte träffat de anhöriga tidigare. Det hänger, enligt Gustafsson, ihop med att präster på landet eller i mindre orter har större personkännedom. De känner till omständigheter kring den dödas liv som gör att informationen de kan få i sorgesamtalen inte blir lika viktig. Om de inte känner den döda och deras anhöriga, så känner de till deras namn.⁴⁹ Tilläggas ska att sorgesamtalen är ett möte mellan präst och närmast anhöriga som en förberedelse för begravningsgudstjänsten. I det mötet ska finnas utrymme för att tala om den döda, diskuteras anhörigas särskilda önskemål och samtalen kan också fungera som ett steg i sorgearbetet. De anhörigas egen berättelse står i fokus i samtalen.

Självklart är det så att olika bebyggelsemiljöer har betydelse för i vilken utsträckning prästen har kontakt med anhöriga och den döda före dödsfallet. I storstäder hade 60% av prästerna inte haft någon kontakt före dödsfallet medan på landsbygd och i mindre orter varierade mellan 23 och 33%. Pastoratsstorleken hade också betydelse. I pastorat med mindre än 5 000 invånare hade 23% av prästerna ingen kontakt alls före dödsfallet, medan pastorat med över 20 000 invånare hade 58% av dem ingen kontakt.⁵⁰ En viktig parameter som påverkar om prästen haft kontakt med anhöriga eller den döda före dödsfallet eller ej är prästens tjänstetid i pastoratet. I stora pastorat där prästen varit i mer än 20 år hade 53% av prästerna haft kontakt före dödsfallet. I små pastorat och lika lång tjänstgöringstid låg siffran på 91%. För gruppen som helhet med över 20 års tjänstgöring i samma pastorat var siffran 67%. För alla präster med tjänstgöring i samma pastorat mindre än ett år var siffran 18%.⁵¹

Undersökningen visade att det var vanligare på mindre orter att man hade önskemål

om en särskild präst. Ju yngre den döda var desto vanligare var det med önskemål om präst. Tjänstemän hade också en större tendens att fråga efter en särskild präst än vad arbetare hade.⁵²

Vid sex av tio begravningar hade prästen på något sätt tidigare haft kontakt med den döda eller med anhöriga vilket förvånade forskaren. Gustafsson trodde att det skulle vara färre. Av 1 777 svar var det 781 präster som fått begravningen via schemaläggning medan 632 fått begravningen efter önskemål från sorgehuset. 193 präster var enda prästen i pastoratet.⁵³ Sedan dess har begravningar och vigslar styrts upp mer genom schemaläggning varför siffrorna idag kan se något annorlunda ut, men det behöver undersökas.

Stockholm är Sveriges största stad och med förorter och kranskommuner inbegriper en stor del av Sveriges befolkning på en jämförelsevis liten yta. Gustafssons studie är gjord ur ett prästperspektiv. För en fortsatt undersökning vore det av vikt att även inkludera övriga medarbetare som kan ha kontakt med människor som senare kommer att vara anhöriga vid en begravning eller själva begravas. Det vore intressant att veta hur många av de begravningar Stockholms stifts organister, vaktmästare och präster har under ett år där de på något sätt haft med den döda eller de anhöriga att göra tidigare. Kanske att de anställdas tjänstgöringstid i församlingarna får större betydelse i detta stift än i andra eftersom stiftets församlingar är stora och storstadsmiljön påverkar människors möjligheter att ha kontakt med varandra. För att det ska utvecklas kontakter och kontaktytor måste präst och andra anställda därför arbeta länge i samma församling. Det finns ingen statistik men man skulle kunna anta att till exempel präster i Stockholms stift sällan har kontakter med människor innan ett dödsfall. I och med det skulle också önskemålen om en särskild präst vara färre i stiftet än på andra ställen i Sverige. Men det skulle kunna vara tvärtom, därför vore det intressant att undersöka vilka kontakter all personal har med människor innan ett dödsfall och en begravning. Det kan vara vanligare än man föreställer sig att vaktmästare på en begravningsplats har återkommande samtal med anhöriga som kommer och sköter gravar eller att organister har kontakter till exempel via körer och musikföreningar med människor som de sedan spelar på begravningar för.

GRIFTETALSUNDERSÖKNINGEN

I slutet av 1990-talet samlade religionssociologen Jan-Olof Aggedal in 313 griftetal för analys. De var i huvudsak nedskrivna ord för ord, några presenterades i stolpar och några få hade bandats. Alla griftetalen hade hållits tidsmässigt i nära anslutning till Aggedals förfrågan så inget griftetal var gammalt utan alla var aktuella för den tillfrågade prästen. Aggedal ville i sin avhandling undersöka griftetalets pastorala funktion som trostolkning utförd av präster och som öppning för livstolkning hos de som deltog i begravningsgudstjänster. Syftet han formulerade grundade sig på prästens uppgift som teolog och som själavårdare, nämligen att formulera trostolkningar som åhörarna sedan kan göra sina livstolkningar utifrån. Hans analyser visade bland annat följande teman i griftetalen: död, odödlighet, uppståndelse, evigt liv, naturen, gudsbild och människosyn.⁵⁴

Aggedals forskning lyfter fram att sorgesamtalet och prästens möte med närmast sörjande är avgörande för om prästen ska kunna formulera trostolkningar som ger möjligheter för åhörarna att ”tyda sina liv”. Aggedal poängterar att det är viktigt att prästen kan visa på att det är en begravning av en särskild person där prästen presenterar en trostolkning utifrån den aktuella situationen för att detta ska öppna möjligheter för åhörarna till egna livstydningar.⁵⁵ Aggedal utgår i sitt arbete från biskopsmötet från 1988 om att griftetalet ska ge ”ett bibliskt förankrat budskap inte endast om livets korthet och förgänglighet utan även om det kristna hoppet, försoningen i Kristus och tron på de dödas uppståndelse och ett evigt liv”.⁵⁶

I biskopsbrevet från 2006 är uppmaningen kring griftetal mer allmänt hållet och där lyfts fram att griftetalet ska vara personligt hållet, prästen ska ha en uppfattning om vilka som kommer att närvara för att rätt avväga sitt tal och griftetalet ska skapa kontakt.⁵⁷

Prästens uppgift som teolog och själavårdare är att i griftetalet formulera trostolkningar som kan hjälpa deltagarna att leva vidare. Griftetalet är därför riktat till de närvarande och vill ge ett bibliskt förankrat budskap inte endast om livets korthet och förgänglighet, utan även om det kristna hoppet, de dödas uppståndelse och ett evigt liv. Griftetalet formuleras i ett personligt tilltal och ansluter till den avlidnas livsväg och den aktuella situationen. För att griftetalet skall kunna möta gudstjänstdeltagarnas behov och inte bara bli ett allmänt tal om det kristna hoppet i sorg och död behöver prästen veta något om vilka som kommer att närvara vid begravningsgudstjänsten för att t.ex. rätt kunna avväga vad av det som man talat om vid begravningsamtalen som är lämpligt att ta med i griftetalet. Ett griftetal som fungerar skapar kontakt. Det handlar inte bara om vad som sägs, utan också om prästens sätt att agera och röra sig under gudstjänsten.

Utän att göra en mer ingående analys av skillnaderna mellan biskopsmötets formuleringar från 1988 och biskopsbrevet från 2006 kan man ändå säga att fokus för griftetalen har i någon mån flyttats från kyrkans lära till relationen mellan präst och begravningsgäster, samt vilken hjälp prästen kan ge genom griftetalet. Kraven på prästerna kan sägas ha ökat.

Aggedal lyfter också fram att innehållet i prästens griftetal behöver samspela med åhörarnas existentiella frågor och erfarenheter för att kunna ge dem möjlighet till att tolka sina liv på ett fungerande sätt. Det ställs särskilda krav på präster som arbetar i församlingar där många av begravningsgästerna inte är aktiva i kyrkan eller där bygden inte har en fromhetstradition (som prästen omfattar). Då måste prästen jobba extra mycket med att knyta an till den existentiella situation begravningsgästerna befinner sig i.⁵⁸

NÅGOT OM STATISTIK

2012 publicerade religionssociologen Jan-Olof Aggedal en kortare artikel som lyfter fram en del statistisk från senare år om begrävningar i Sverige.⁵⁹ Sverige är det land i världen som har längst tid mellan dödsfall och begrävning. Då, före 2012 då den nya begravningslagen trädde i kraft, var tiden mellan dödsfall och begrävning i medeltal 21 dagar i hela landet. I Stockholm var tiden 30 dagar. Aggedal visar vad detta beror på. För det första tar det idag längre tid för människor att kontakta begravningsbyrån. År 2000 var det i medeltal knappt två dagar efter dödsfallet som anhöriga kontaktade begravningsbyrån. 2012 var man uppe i fyra och en halv dagar. 60% av orsakerna till sena begrävningar berodde 2010 på att de anhöriga hade svårt att hitta en lämplig tid för begrävningen. Artikelförfattaren menar att döden inte får oss att stanna upp utan den ska vi försöka passa in i våra redan fulla almanackor. 20% av dröjsmålen hänger samman med präst, musiker eller lokal. Någon av dem kan inte vid den valda tiden eller så är lokalen upptagen. 10% beror på att begravningsbyrån inte kan. Många av dem är småföretagare med få eller ingen personal. Resterande 10% hänger ihop med till exempel väntan på rättsmedicinskt utlåtande, dödsfall i utlandet eller att sjukvården slarvar med att skriva ut dödsattester.

Idag är svepdräkt inte längre vanligast. Istället väljer många (ca 50% 2012) att klä den döda i egna kläder. I februari 2012 blev således svepdräkten något som man får beställa extra hos begravningsbyrån. Fram till dess ingick den när man beställde kistan hos alla byråer som tillhörde Sveriges begravningsbyråers förbund (SBF).

En tredje aspekt som Aggedal lyfter fram i artikeln är direktkremeringar, det vill säga att kroppen direkt efter dödsfallet kremeras och sedan begravs. Han menar att där kan man inte veta om det skett någon begravningsritual innan gravsättningen. År 2000 var det 2% som direktkremerades, medan det år 2012 ökat till 4% i hela landet. I storstäderna är andelen större med 6% i Stockholmsregionen. Här skiljer statistiken sig mellan Fonus och SBF. Fonus redovisade 8% och SBF 5% i Stockholm. (Se vidare nedan avsnittet Direktkremering.)

BEGRAVNINGSGUDSTJÄNSTENS KVALITET FÖR DE ANHÖRIGA

Religionssociologen Unni Wiig-Sandberg publicerade 2006 sin licentiatsavhandling där hon undersökte närmast anhörigas upplevelse av begravningen. Hon intervjuade sammanlagt 20 personer fördelade på fyra sorgegrupper och hennes första möte med dem ägde rum några månader efter begravningsgudstjänsten. Hon var noga med att deras berättelser fick komma fram så den intervjuguide med öppna frågor som hon utarbetade var just en guide och inte ett schema som hon slaviskt följde.⁶⁰

Hennes resultat är intressanta eftersom de visar att det för anhöriga inte bara handlar om att få sätta en personlig prägel på begravningsgudstjänsten. Det finns flera komponenter som gör att de tycker att handlingarna kring begravningen var fina och värdefulla. Hennes analys fann sju komponenter som bidrar till begravningsgudstjänstens kvalitet för de anhöriga.⁶¹

1. Begravningsgudstjänsten upplevs vara förankrad i kulturen i övrigt. Det är viktigt för de anhöriga att uppleva att ”det är så här vi i vår kultur genomför en begravningsgudstjänst”. Wiig-Sandberg menar att det är först vid begravningsgudstjänsten som separationen med den döda genomförs. Den döda är fortfarande med – men för sista gången.
2. Det råder balans mellan närhet och distans. När de sörjande vågar släppa kontrollen och vara känslomässigt närvarande kan begravningsgudstjänsten vara läkande och bearbetande. Detta förutsätter, enligt forskaren, att de sörjande upplever att de är i ett tryggt rum och att de känner förtroende för ritledaren. När det inte blir så beror det på att det råder för stor distans och för litet närhet mellan prästen och begravningsgästerna.
3. Prästen talar om den döde så att de anhöriga känner igen sig. Det måste inte vara detaljer ur den dödas liv utan det viktiga är att det finns ett personligt tilltal.
4. Balans mellan trygghet och val. De anhöriga vill både få respekt för de personliga val de vill göra kring begravningen och hur de väljer att tolka det hela, men de vill också uppleva att de slipper välja. De vill kunna luta sig mot traditionen och mot en ritletare som vet hur det ska gå till.
5. Prästen ska både möjliggöra de anhörigas önskemål och vara någon att luta sig emot.
6. Riten ska kunna gestalta social förvandling (en förändring av den sociala identiteten) och samtidigt bidra med förnyande kraft till de anhörigas liv. Om begravningsgudstjänsten förmår bära båda dessa funktioner ses den som något mycket positivt.
7. Svenska kyrkans begravningsgudstjänst kan trovärdigt uttrycka det omgivande samhällets grundläggande värderingar

Det intressanta är att jämföra Wiig-Sandbergs resultat med citatet ovan från biskopsbrevet från 2006. På olika sätt säger hennes resultat och citatet mer eller mindre samma sak. Båda handlar om vad närmast sörjande behöver och vad kyrkans personal kan ge när det fungerar som bäst. Det väcker också frågan om vilken kompetens kyrkans olika personalgrupper behöver besitta för att kunna bidra till fungerande rituella stunder och rum. Hennes forskning visar att det ställs höga förväntningar på prästerna, men indirekt också på övriga medarbetare. Resultaten från intervjustudien med medarbetare i Stockholms stift som redovisas längre fram visar att de också ställer höga krav på sig själva.

DIREKTKREMERING

Något som nästan inte alls tagits upp av de jag intervjuade (se kapitel 5) är det som kallas begravningar utan ceremoni (direktkremering), men det är något som både SBFs (Sveriges begravningsbyråers förbund) och Fonus centrala representanter lyft fram vid kontakter med dem. Statistik visar att begravningar utan ceremoni, det vill säga att den döda begravs utan gudstjänst eller annan ceremoni, ökar i hela landet. År 2000 var det 2% som direktkremerades, medan det år 2012 ökat till 4% i hela landet. Det

handlar både om personer som är medlemmar i Svenska kyrkan och om de som inte är medlemmar.

Aktuella siffror från SBF visar att något skedde under 2014. Direktkremeringarna 2013 för hela landet uppgick i deras statistik till 2,8 % och för Stockholmsområdet till 5,5 % av alla avlidna vars anhöriga eller gode män anlitat en SBF-ansluten begravningsbyrå. 2014 såg siffrorna annorlunda ut. För hela landet var siffran 4,3% och för Stockholm 8,6 %. Det skedde en drastisk ökning bara på ett år. ”Om vi slutar prioritera begravingarna, vad är då kvar”, frågar sig Ulf Lernéus, Förbundsdirektör i SBF. Hans fråga är viktig, för vad händer i ett samhälle där det är kulturellt accepterat att inte ha en begravningsceremoni för moster Karin, brorsdottern Siri eller pappa Gösta?

En viktig sak som Lernéus berättar är att om anhöriga eller nära vänner till den döda själva vill ha en liten ceremoni på sjukhuset, när begravningsbilen åker iväg med kistan eller ute vid graven så räknas dessa avlidna inte in i statistiken över direktkremeringar. Deras siffror är siffror över antalet som begravs och gravsätts utan ceremoni.

Lernéus lyfter fram det han ser som viktigt för människors fortsatta liv och det är möjligheten att få genomföra en ceremoni som både kan hjälpa i sorgen och i att kunna gå vidare i livet. Ceremonin ger möjlighet att få lyfta fram den dödas liv, gör något för honom eller henne, ta farväl och veta att man gjorde något fint av avskedet.

Det som intresserar mig som forskare är två saker. Varför har det blivit så här? En förklaring som Lernéus ger är att möjligheten att boka begraving över nätet ökat dramatiskt det sista året. Det skulle betyda att man kan boka en kremering och gravsättning utan att behöva mötas av en människa som undrar om man inte också ska ha en begravningsceremoni. Det kan vara en delförklaring. Jag skulle vilja gå vidare och undersöka varför människor tycker att det kan vara i sin ordning att vara utan ceremoni.

Min andra fråga är vad direktkremeringarna gör med dem som arbetar med begravingar och hur de i praktiken hanterar dem, både praktiskt och hur de tänker kring och förhåller sig till fenomenet.

DÖDEN PÅ NÄTET

Det finns många bloggar och hemsidor på nätet som tar upp döden. Nätet har blivit ett forum där människor kan uttrycka sig. Det finns personer som har skrivit om sina sjukdomar och sin kamp mot döden både på nätet och i publicerade böcker. Tiden medger inte att också gå igenom sådant material. Jag vill bara peka på en föreläsning – som finns på nätet – om hur människor uttrycker sig om döden via bloggar, twitter, hemsidor och kommentarsfält. Anna Davidsson Bremborgs föreläsning kan nås via denna länk www.ur.se/Produkter/177970-UR-Samtiden-Doden-en-del-av-livet-Dod-sorg-och-begravning-nya-tider-nya-vanor

PÅGÅENDE UTREDNINGAR OCH FORSKNINGSPROJEKT

Här nedan följer exempel på arbeten som berör denna förstudies forskningsområde. För ett fortsatt arbete kan det vara av betydelse att känna till dem.

- Under våren 2015 har Helena Dahlin Kassé vid Stockholms stiftskansli inventerat sorgestödet hos församlingarna i stiftet (Allas vår sorg och Stockholms stift. En inventering av sorgestödet i Stockholms stift kan fås via Stockholms stiftskansli.
- Vid kyrkokansliet i Uppsala arbetar Charlotte Frycklund under våren och sommaren 2015 med en rapport om att möta sörjande.
- Vid Åbo akademi arbetar Anna Ortner på en avhandling som utgår från gudstjänstbesökaren, den vanliga människans tankar om och behov av riter. Hennes avhandling kommer att heta Riter och tillit. En religionsfilosofisk analys. Den kommer att vara klar årsskiftet 2015–2016.
- Universiteten i Uppsala, Linköping och Lund, samt forskare från Sveriges Lantbruksuniversitet i Uppsala samarbetar om ett forskningsprojekt om begravnings-

platsens funktion i det nutida mångreligiösa och sekulära Sverige. Hur brukas begravningsplatserna? Vad säger dessa bruk om livsfrågor och behovet av ritualisering och meningsskapande hos dagens svenskar? Vad säger de om normer för sörjande? Projektet ingår i Linnéstödsprogrammet Impact of Religion Kontaktpersoner är till exempel Maria Liljas vid Uppsala universitet och Eva Reimers vid Linköpings universitet.

SLUTSATS

Sammantaget kan man säga att begravningsforskningen visar att det finns många olika perspektiv att ta hänsyn till och vara uppmärksam på när det gäller arbetet med begravningar. Det är alltifrån hur människor vill bli begravda och ha sina gravvårdar till dödsriternas betydelse i människors liv och den betydelse de professionellas arbete har i sammanhanget.

Frågor för fortsatt forskning och utveckling

För en förnyad undersökning av minnesstundens funktion kunde det vara av intresse att undersöka i vilken grad minnesstunden kan ses som en del i att återupprätta den sociala ordningen för de anhöriga. På så sätt skulle den psykologiska kvaliteten (att ge positiva känslor hos anhöriga) hos minnesstunden inte vara i fokus, utan istället skulle betydelsen av människors närvaro och den fysiska gemenskapen på just den platsen efter begravningens definitiva handlingar vara avgörande.

Begravningsentreprenörer är viktiga samarbetspartners för Svenska kyrkans anställda. Hur de tänker kring och lever med sitt arbete behöver belysas igen. Anna Davidsson Bremborgs avhandling är från 2002 och det kan vara på tiden att göra en förnyad studie som kanske fokuserar på några av Davidsson Bremborgs frågor, men också använder nya frågor om entreprenörens vardag. En sådan viktig fråga är hur de uppfattar sitt samarbete med Svenska kyrkans personal.

Tidigare forskning visar att anhöriga många gånger litar mycket på dem som har begravningar som profession. Frihet i betydelsen att man får göra som man vill kan i vissa lägen också bli en börda för de anhöriga, något de måste prestera. Det kan vara viktigt att fortsatt forskning undersöker fenomenet press inför begravningar.

Davidsson Bremborg fann fyra principer efter vilka anhöriga väljer inför en begravning: 1. Det som är normalt på orten. 2. Familjeseder. 3. Individuella önskemål. 4. Ekonomiska ramar.⁶² Det intressanta vore att jämföra med dagens preferenser hos anhöriga och se om några av dessa principer bytt plats. En spekulation skulle kunna vara att individuella önskemål och familjetraditioner bytt plats.

Hur många av de begravningar Stockholms stifts organister, vaktmästare och präster har under ett år har de på något sätt haft med den döda eller de anhöriga att göra tidigare? Kanske att de anställdas tjänstgöringstid i församlingarna får större betydelse i detta stift än i andra eftersom stiftets församlingar är stora och storstadsmiljön påverkar människors möjligheter att ha kontakt med varandra. För att det ska utvecklas kontakter och kontaktytor måste präst och andra anställda därför arbeta länge i samma församling. Det finns ingen statistik men man skulle kunna anta att till exempel präster i Stockholms stift sällan har kontakter med människor innan ett dödsfall. I och med det skulle också önskemålen om en särskild präst vara färre i stiftet än på andra ställen i Sverige. Men det skulle kunna vara tvärtom, därför vore det intressant att undersöka vilka kontakter all personal har med människor innan ett dödsfall och en begravning. Det kan vara vanligare än man föreställer sig att vaktmästare på en begravningsplats har återkommande samtal med anhöriga som kommer och sköter gravar eller att organister har kontakter till exempel via körer och musikföreningar med människor som de sedan spelar på begravningar för.

Värderingsförändringar, existentiella frågor och människors förhållande till Svenska kyrkan

Det har gjorts ett flertal studier om hur medlemmar i Svenska kyrkan ser på sitt medlemskap, på hur de själva vill formulera tro och varför de är medlemmar. Forskarna har kommit med olika förklaringar till varför förändringar i medlemskap och syn på religiositet och tro sker i vårt land. Under lång tid har en intensiv forskning om värderingsförändringar pågått. Detta kan delvis ha att göra med att samhällsaktörer och organisationer har behov av att ”fånga in” människor som ser ut att göra andra val i livet än vad man förväntat sig. Här finns inte utrymme att göra en noggrann presentation av resultaten från denna forskning. Jag ska endast ta upp några resultat som har betydelse för arbetet med begravningar.

Inledningsvis vill jag kommentera två av påståendena till värderingsförändringar som forskare ser. Författarna till boken *Religiös förändring i norra Europa* skriver: ”Ytterst handlar det om en förskjutning från givna traditioner till den existentiella förståelsen av det som händer här och nu.”⁶³ Forskarna menar att befolkningen i Sverige har gått från att leva med traditioner och följa den rytm och tolkning av livet som de ger med dop, konfirmation, bröllop, begravning etc. till att självständigt försöka finna existentiella tolkningar till de olika händelser som sker i deras liv. Jag skulle vilja opponera mig en aning mot denna analys. Människor lever fortfarande med traditioner men kanske inte exakt de traditioner som forskarna tittat efter eller på de sätt som forskarna förutsätter att de ska se ut. I forskningsprojektet *Ritualernas marknad* (se kapitel 2) lyfter forskarna där fram att riterna inte alls är döda, men att de formas på en del nya sätt idag. Dop finns fortfarande som ett sätt att ta emot det nya livet i en mänsklig gemenskap. Ibland är de kristna dop, ibland är de muslimska eller judiska riter och ibland är de välkommen till livet-fester. Idag gifter sig inte alla par, men det satsas mycket tid och energi på de bröllop som genomförs. Konfirmationen må vara i nedåtgående men det betyder inte att ingenting sker runt den unga människan. När unga människor går ut grundskolan är det många gånger festligheter både bland ungdomarna själva och i hur släkt och vänner sluter upp. Det förekommer inte i någon större utsträckning för tjugo till trettio år sedan. Samtidigt vill jag även hålla med dessa forskares analys om människors behov av att få hjälp med den existentiella förståelsen av det som händer i deras liv. Det behovet hänger inte nödvändigtvis samman med en brist på givna traditioner utan kan snarare ha med samhällets förändringstakt att göra. Vad som är aktuell kunskap i ett samhälle kan skifta så pass fort att föräldrars kunskap i vissa delar blir inaktuell så att de kan ha svårt att till exempel hjälpa sina barn i skolan. Arbetsmarknaden förändras så snabbt att äldres råd till yngre inte hjälper dem särskilt mycket utan de måste själva orientera sig. Jan-Olof Aggedal lyfter i sin artikel från 2012 fram att vi har ett samhälle där vi inte har tid med att begrava våra anhöriga. Förändringstakten verkar ha flyttat in i oss människor och kommer till uttryck i att vi inte känner att vi har tid med det viktiga. Om det är som forskarna lyfter fram att de existentiella behoven kan vara stora hos människor i dagens samhälle betyder det att det ställer stora krav på begravningsentreprenören, prästen och församlingens övriga medarbetare eftersom de möter sörjande i en existentiellt omvälvande tid i deras liv.

Det andra påståendet jag vill kommentera är Jonas Bromanders i *Medlem i Svenska kyrkan*: en studie kring samtid och framtid: Västerländsk kultur är i ett skifte, skriver han, från ”livet legitimeras av externa förväntningar” till en kultur där subjektiva erfarenheter är i centrum.⁶⁴ Det kan mycket väl stämma att människors subjektiva erfarenheter fått ökad betydelse. Det har fått positiva konsekvenser genom att människor som till exempel utsätts för våld upplever att de har rätt att polisanmäla. Genom att

samhället bejakar de personliga upplevelserna ger det utrymme åt barn och unga att opponera sig mot orättvisor de utsätts för i hem och skola. Men jag vill här problematisera den bild Bromander ger genom att hävda att i vissa fall finns externa förväntningar fortfarande och de är stränga: man ska ha gjort subjektiva erfarenheter av vissa slag för att det egna livet ska räknas och vara meningsfullt. Det kan till exempel vara att gifta sig och då ska bröllopet se ut på ett visst sätt, det kan vara att skaffa barn och då ska det kännas underbart att få dem, det kan vara att resa utomlands med jämna intervall och då ska man uppleva vissa saker på sin resa. Men det kan också vara att en nära anhörigs begravning ska innehålla vissa ingredienser för att vara en riktig begravning för då kommer den att kännas på ett visst sätt. Det kan alldeles säkert stämma att subjektiva erfarenheter fått mer utrymme i vår kultur men samtidigt är de kombinerade med ett stort tryck från samhället och kulturen i övrigt om att de ska upplevas på ett visst sätt. Även detta får konsekvenser för alla de som arbetar med begravningar.

MEDLEMMARS SYN PÅ SITT MEDLEMSKAP I SVENSKA KYRKAN

2004 skickades det ut en enkät till ca 3 000 slumpvis utvalda medlemmar i Svenska kyrkan mellan 16 och 75 år. Man ville också nå dem som de senaste tio åren som vuxna aktivt gått med i Svenska kyrkan. Därför skickade man ut samma enkät till 750 av dem. Resultaten från denna enkät publicerades sedan 2005. 57% svarade på enkäten.⁶⁵ När det gäller enkät svar har antalet som svarar sjunkit kraftigt med åren. För tjugo år sedan ansågs 57% vara en låg svarsfrekvens. Idag är den siffran att anse som ganska acceptabel. Det hänger samman med att vi ofta blir tillfrågade om vi vill svara på enkäter. Den generösa inställningen har därför sjunkit hos gemene man, inte nödvändigtvis för att man tycker att det är ointressant utan därför att man inte orkar svara på alla förfrågningar man får. Nu senast har det till exempel börjat dyka upp minienkäter på bankers och myndigheters hemsidor där de vill ha reda på vad vi tycker om deras hemsida. Detta sammantaget gör att forskare får allt svårare att få enkätfrågor besvarade.

Undersökning visar att 80% av de svarande är med i Svenska kyrkan bland annat för att få del av ceremonierna. Författaren menar att kyrkan därmed har en viktig roll för människor vid övergångsstadier i deras livscykel.⁶⁶ Jag skulle vilja säga att denna siffra visar att människor tycker att riter är viktiga och att de vill genomföra dem i ett religiöst sammanhang. 68% har haft kontakt med kyrkan via det man kallar kyrkliga handlingar, medan knappt 15% sökt upp kyrkan då det inte varit någon särskild aktivitet där. De har då sökt stillhet och eftertanke i kyrkorummet.⁶⁷ En för denna rapport intressant sak är att 90% (de har haft möjlighet att ge flera svar på frågan) svarar att deras bild av kyrkan stärkts positivt genom det bemötande de fått via dop, vigsel och begravning. 2,3% svarar att kontakten via dessa kyrkliga handlingar påverkat deras bild av kyrkan negativt.⁶⁸ Om dessa siffror får tala in i den här rapporten och dess fokus på förändringar i begravningstraditionen och den situation anställda i Stockholms stift har i arbetet med begravningar, säger de några viktiga saker. Siffrorna säger att medlemmars kontakt med kyrkan till största del är via ceremonier. Det innebär att kontakterna inte är täta, men när kontakter förekommer så är de för de allra flesta väldigt positiva därför att de får ett bra mottagande. Intervjuundersökningen som presenteras längre fram visar att alla tillfrågade oavsett vilket arbete de utför i kyrkan anser att begravningar är mycket viktiga och att de alla satsar mycket på att göra begravningarna så bra som det bara går.

KYRKLIGA HANDLINGARS VIKT

I en studie från slutet av 1990-talet undersöktes den nordiska religiösa modellen. Religionssociologen Anders Bäckström presenterar resultaten med att säga att kyrkliga handlingar som dop, konfirmation, vigsel och begravningar ska ses som passageriter. Utifrån den aspekten var det intressant för forskarna att undersöka vilket innehåll medlemmarna själva ger dessa riter. De frågor som ställdes var⁶⁹

1. Hur viktigt tycker du att det är att ha en kyrklig eller religiös ceremoni när man vill högtidlighålla en födelse, ett giftermål eller ett dödsfall?
2. Olika företeelser och skeenden som är knutna till kyrkor och samfund har olika betydelse för olika människor. Kan du med hjälp av den här skalan säga hur stor betydelse följande saker har för dig personligen?
3. Vilket av följande påståenden om den kyrkliga begravningen kommer närmast din egen uppfattning? (liknande frågor ställdes också om dop och vigsel)

Svaren på den första frågan visade att 80% av alla svarande menar att det är relativt viktigt att högtidlighålla ett dödsfall med en religiös ceremoni (78% i Sverige, 77% i Danmark, 82% i Norge och 86% i Finland).

Den andra frågan handlar om ritens betydelse för den egna personen. Ett på skalan de tillfrågade fick markera på betydde ”inte viktigt alls” och sju betydde ”mycket viktigt”. Bäckström slog ihop de som markerat fem, sex eller sju på skalan och fick fram följande: I Sverige svarade 70% att begravning i kyrkan hade stor betydelse för dem (70% i Danmark, 77% i Finland och 69% i Norge) och den totala siffran var 71%.

Svaren på den tredje frågan utgjordes av att de tillfrågade fick välja mellan fyra svarsalternativ. Här nedan redovisas de svenska svaren och svaren för alla fyra länder tillsammans inom parentes.

En kyrklig begravning är ett värdigt sätt att ta avsked av en död människa men den tro som uttrycks är inte särskilt viktig 29% (23).

En kyrklig begravning är det sätt som man brukar ta avsked och det är en värdefull tradition 48% (45).

En kyrklig begravning innebär att avskedet av den döde ges en kristen prägel 9% (12).

En kyrklig begravning är ett uttryck för att man bejakar det kristna hoppet om uppståndelse och evigt liv 14% (20)

När man ser på alla siffrorna konstaterar Bäckström att det är 71% av svenskarna som bejakar begravningsaktens religiöst kollektiva kulturfunktion.⁷⁰

Det är mer än femton år sedan som man samlade in dessa data. Det vore mycket intressant att undersöka om synen på begravningen, dess personliga betydelse och dess innehåll förändrats något. Enligt Sveriges begravningsbyråers förbund och Fonus ökar antalet döda som direkt kremeras, dvs de kremeras utan begravningsceremoni. Frågan är om den ökningen också påverkar medlemmarnas syn på begravningens innehåll och betydelse.

Så här långt har jag i detta avsnitt lyft fram de existentiella erfarenheternas betydelse och behovet av tolkning av dessa, förväntningarna på subjektiva upplevelser hos den enskilda individen, att människor är medlemmar i Svenska kyrkan inte minst för ceremoniernas skull, att absoluta merparten funnit sig väl mottagna när de besökt kyrkan för dop, vigsel eller begravning, samt att merparten av medlemmarna i Svenska kyrkan ser att begravningen har en viktig religiös och kulturell funktion. Jag vill avsluta det här avsnittet med en sak som jag vill beteckna som något ganska intimt.

Livsskådningsundersökningar från 1986 och 1998, som religionssociologen Eva Hamberg analyserat, visar att gudstjänstdeltagandet bland svenskar minskar. Man skulle kunna tänka sig att minskande gudstjänstdeltagande också innebär att människor ber till Gud alltmer sällan. Så är dock inte fallet. En minoritet av svenskarna svarar att de är kristna och att de regelbundet deltar i gudstjänster. Men när det kommer till frågan om de ber är en av fem regelbundna bedjare. 10% svarade att de ber dagligen och ytterligare 10% ber flera gånger i veckan (1998). Hamberg konstaterar att svenskarna verkar bli allt mindre kristna men inte mindre religiösa.⁷¹

Bön är en intim handling. Den går att utföra var som helst, tillsammans med andra men också ensam. Den går att utföra med hög röst och gråt i halsen, men också viskande utan att någon ser. Man skulle kunna anta att de som brukar be ber mer intensivt under en anhörigs eller nära väns sjukdom och bortgång. Kanske att det också är så att de som inte vanligtvis ber kan använda sig av bönen under oro och sorg. Jag vill lyfta fram Hambergs resultat som något att undersöka vidare, hur behovet av bön ser ut idag, i vilka situationer man ber och var man gör det någon-

stans. Behovet av en rit där bönen är en naturlig del kan vara särskilt viktig vid en anhörigs eller väns bortgång. Bönen har en särskild plats i begravningsgudstjänsten. Hur bönen utformas i det sammanhanget kan vara viktigt att undersöka vidare, inte minst hur begravningsgästerna uppfattar bönerna och vad bönerna säger dem.

UNGAS LIVSFRÅGOR OCH UNGAS SYN PÅ DÖDEN

Det kan tyckas underligt att ta upp ungas livsfrågor och syn på döden i en rapport som fokuserar på begravningsstraditioners förändringar. Särskilt i ett land som Sverige där barn och unga dör mycket sällan. Anledningen till att jag ändå gör det är att de som är unga idag så småningom kommer att begrava sina äldre anhöriga och de kommer också att ha önskemål kring sina egna begravningar. Det dröjer, men de kommer att vara med och påverka synen på döden, på den döda kroppen, på vad som är viktigt att göra när någon dött. Detta kan endast bli ett kort avsnitt, men förhoppningsvis kan det inspirera till vidare tankar.

Livsåskådningsforskaren Malin Löfstedt har undersökt hur det står till med livsåskådningsundervisningen i skolan. I drygt 40 år har livsfrågorna funnits med i den svenska skolans kursplaner. Hon lyfter fram exempel på forskning och utredningar som visar att trots dessa 40 år får tonåringars livsfrågor samt sekulära livsåskådningar alldeles för litet utrymme i undervisningen. Det som förmedlas i religionsundervisningen är framförallt fakta om de stora religionerna och den historiska dimensionen hos dem. Det gör att eleverna inte tycker att det är särskilt intressant. De upplever att det blir korvstoppning om något som inte riktigt berör dem. Löfstedt förespråkar därför att man ska börja undervisningen i livsfrågorna för att sedan övergå till att undervisa om hur religioner och andra livsåskådningar bjuder svar på dessa frågor. Hon menar att genom att starta i det allmänmänskliga skulle det göra att tonåringarnas intresse väcks och att elevernas förmåga att förstå och tala om religion skulle öka avsevärt. Andra studier visar att tonåringar är intresserade av livsfrågor och saknar de samtalen i skolan. De vill veta mer och har behov av att uttrycka sig. I en studie från Karolinska institutet som Löfstedt hänvisar till har forskare visat att unga som ges större möjligheter att diskutera existentiella frågor har färre tankar på självmord.⁷²

Tonåringar bär på många frågor kring livet. Detta bekräftas i en studie gjord av religionssociologerna Mia Lövheim och Anders Sjöborg: ”De frågor unga upplever som relevanta handlar framförallt om det ”immanenta”; om den nära livssituationen, och om de personliga behoven av utveckling och mening, samt jämlikhet mellan könen och mellan olika grupper i samhället. När klassiska religiösa frågor om synd, frälsning, gudsbild, skapelse finns med, är unga öppna för flera olika svar och flera arenor för att diskutera detta.”⁷³

En masteruppsats vid Uppsala universitet från 2014 tar upp ungas syn på döden. Författaren Anna Row samlade in ett kvantitativt material där 165 unga gymnasieelever på tre skolor, en i Uppsala, en i Jönköping och en i Enköping, fick besvara en enkät under lektionstid. Därefter gjordes intervjuer med några av eleverna för att få mer utförliga svar.⁷⁴ Här nedan ska jag ta några exempel på resultat från hennes uppsats.

På frågan var någonstans gymnasieeleverna kommer i kontakt med frågor om döden svarar 62% av dem via kamrater. Television och familj får båda 58%. Via Internet säger sig 55% ha stött på frågor om döden. Skolan 43% och dagstidningar 39%, medan i böcker stöter 22% av dem på frågor om döden.⁷⁵ Detta visar på det stora utbudet av kontaktytor tonåringar har för frågor om döden.

Trots att internet och skola är två väldigt viktiga kontaktytor för unga människor är det ändå föräldrar och kamrater som påverkar dem mest när det kommer till synen på döden. Lärare påverkar över huvud taget inte, vilket kan ha sin förklaring i den forskning Malin Löfstedt bedrivit som visar att en hel del livsåskådnings- och livsfrågeundervisning är undermålig. När det handlar om vem de vänder sig till för att få prata om döden ligger föräldrar och kamrater i topp, båda med 55% av de svarande.⁷⁶

På frågan om begravningar är en viktig ceremoni svarade 74% ja. Det kan tyckas

som en inte jättehög procentandel, men man ska också komma ihåg att de tillfrågade alla är unga. Jag skulle anta att inte alla ens varit på en begravning. Det kan påverka deras syn på vikten av ceremonin. Kanske man å andra sidan kan säga att det är en hög siffra eftersom de alla är så unga. Enkäten innehöll också frågan hur ofta de tänker på döden. 53% tänker på döden ibland, 32% tänker aldrig på döden, medan 15% tänker ofta på döden. Det vore allvarligt om 53% tänker på döden ofta, men jag uppfattar att det faktum att hälften av de tillfrågade ibland tänker på döden ändå är en ganska hög siffra. Mycket händer i en ung människas liv de åren. De håller på att bli vuxna, de förstår väldigt mycket mer av livet än de gjorde bara för fyra till fem år sedan. Vidden av döden kan sägas ha blivit mycket större för dem på fem år.⁷⁷

Vid intervjuerna Row genomförde kommer det fram att de unga tänker på döden mest i förhållande till nyheter och gamla människor, inte i relation till dem själva. De gav också uttryck för att en döende människa möter döden med någon slags upplevelse av avslut, vilket Row menar uppfattas av dem inte lika mycket som ett hot för den döende. Döden accepteras av den döende. Samtidigt talar de dock om döden som något skrämmande.⁷⁸

Intervjupersonerna uttrycker att man inte kan tala med någon om en begravning man varit med om eller någon man sörjer, ifall den personen inte kände den döda. För de intervjuade är begravningen ett sätt att säga adjö till den döda, det är därför den är viktig. Begravningen är också något som är viktigt för de anhöriga och sörjande, inte för den döda.⁷⁹ Detta stämmer väl överens med den svenska och den svenskkyrkliga hållningen att begravning är något vi gör för de anhörigas skull, inte för den som begravs. De intervjuade talar inte om begravningen som något privat utan som något intimt vilket jag finner intressant. Det verkar i dagsläget finnas en strömning åt att privatisera begravningar. Samtidigt visar dessa unga människors tankar om död och begravning på att de uppfattar den som något intimt, inte nödvändigtvis något privat. Det vore intressant att få en fördjupad forskning om ungas uppfattningar om vem man kan tala med om död och sorg och hur de uppfattar det privata respektive det intima kring en begravning. Är det något som förändras över tid för dem och är det något som förändras när de själva upplever sorg efter en anhörigs bortgång?

EXISTENTIELLA ERFARENHETER

En existentiell erfarenhet är något som berör oss på djupet. Genom att leva stöter vi på det existentiella, det vill säga vad det innebär att vara människa. Det kan också kallas livets oundvikligheter. Livet bjuder oss existentiellt motstånd.⁸⁰ Vi föds, växer upp, funderar över vilka vi är, förälskar oss och hittar någon att leva med. Vi möter sjukdom, vänner och anhöriga kan skadas eller dör. Vi funderar ännu fler gånger på vilka vi är och vilket liv vi skulle vilja leva, vi lär oss vad kärlek och vänskap kan vara. Vi drabbas av sjukdom, vi förlorar kontakten med våra barn, vi funderar hur vår ålderdom ska bli och vi tänker på och möter så småningom döden. Allt detta ger oss existentiella erfarenheter och vi diskuterar existentiella frågor tillsammans med andra och funderar över dem ensamma. I en förstudie som min kollega Sinna Lindquist och jag gjorde våren 2014 undersökte vi vilka existentiella erfarenheter svenska soldater gjort under och efter utlandstjänstgöring. Vi undersökte skrivet material i böcker, rapporter och i bloggar. Vi fann 15 olika slags existentiella erfarenheter som de beskrev. Exempel på sådana är Livets skörhet, Skuld, Kamratskap, Anhöriga, Döden respektive Framtiden.⁸¹ Jag tar upp dessa exempel för att visa att vad detta att vara människa innebär, är mer än att vi är medvetna om att vi är dödliga. Det är något alldeles himla-stormande och tänjer alla våra gränser och föreställningar när vi blir kära. Att få barn tar oss ut inte bara på en praktisk resa resten av våra liv utan också på en existentiell. Djup vänskap som soldaterna får utveckla och uppleva kan bli till sådana vänskapsband att de håller livet ut. Det blir ett särskilt band mellan människor när de vet att "det finns några som är beredda att ge sitt allt för mig och jag för dem."

Ur Sinna Lindquists och mitt arbete vill jag låna ett fenomen vi valde att kalla existentiellt tryck som vi definierade så här: "Under perioder av en människas liv kan

hon uppleva det vi vill kalla ett existentiellt tryck. Med existentiellt tryck menar vi omvälvande händelser som gör att individen är tvungen att omförhandla vem hen är. Exempel på sådana händelser är att flytta hemifrån, att få barn, att själv skadas i en svår bilolycka eller att ens partner dör. Det vi vill hävda är gemensamt för alla existentiella områden är att de rör vid individens identitet.”⁸²

I rapporten ger vi också exempel på något vi kallar identitetsfrågor som kan dyka upp hos individen när hon eller han lever med ett existentiellt tryck:

- Vem är jag som människa? Är jag en som klarar av saker eller inte? Vad är jag ”gjord av?”
- Vem är jag i relation till andra? Är jag betydelsefull för andra och hur ser de på mig? Är jag en i gruppen?
- Vem är jag i framtiden? Hur vill jag att andra ska se mig? Hur kommer framtiden att se ut för mig? Vad händer med mig när jag dör?
- Vad är allra viktigast i livet?

Davidsson Bremborg tar i sin avhandling upp att begravningsentreprenörer får en vana vid det existentiella. Existentiella erfarenheter kretsar självklart kring döden i avhandlingen eftersom det är begravningsentreprenörers arbete hon studerat. Att möta människors existentiella frågor och bidra till att de kan hantera sina existentiella erfarenheter har också Svenska kyrkans olika yrkesgrupper vana vid. Det görs på vissa sätt tillsammans med till exempel en präst och på andra sätt tillsammans med en vaktmästare. Existentiella frågor och erfarenheter kan handla om död och begravning och jag vill här peka på att frågor om individens identitet väcks när en anhörig dör. Ovanstående frågor är minst lika aktuella för en person som förlorat en anhörig som för soldaten som gjort tjänst i krigsområden.

Författarna till *Religiös förändring i norra Europa* utgår från att människor har behov av att få hjälp med den existentiella förståelsen av det som händer dem. Existentiella erfarenheter kan således vara både positiva och negativa, men de kan också leda till en positiv eller en negativ utveckling hos individen. Vad människor gör av de erfarenheter de får går inte att i förväg veta.⁸³ I den utvecklingen kan människor som arbetar med begravning i vissa fall vara behjälpliga så att utvecklingen blir så positiv som möjligt.

När man talar om existentiella frågor nämns också ibland uttrycket meningen med livet. Jag vill komplicera resonemanget om livets mening genom att hävda att det kanske inte går att tala om livet som meningsfullt eller meningslöst. Det kan vara så att en mer framkomlig väg är att tala om att livet kan innehålla en existentiell mening såväl som en existentiell meningslöshet. På så sätt vill jag ge utrymme åt det vi alla kan uppleva emellanåt, nämligen att livet består av en hel del grå vardagar. Somliga av dessa grå vardagar skulle vi kanske beteckna som meningsfulla och andra som meningslösa. Om de meningslösa stunderna och dagarna blir för många tätt följda på varandra börjar hela livet kännas meningslöst. Så kan det vara för änkan som tillbringar alldeles för mycket tid ensam, men det kan också vara så för den 57-årige tjänstemannen som gått arbetslös alldeles för länge. Meningsfulla stunder och dagar måste finnas i tillräckligt stor utsträckning för att det ska kännas mödan värt att vakna och kliva ur sängen om morgnarna.⁸⁴ Att vara behövd, att ha någon att tala med, att veta att man har ett sammanhang att gå till kan vara gudomligt när man saknat det länge. Allt det här meningslösa och meningsfulla har alla kyrkans anställda sett blänka till i ögonen på dem som av olika anledningar kommit till kyrkor och begravningsplatser.

För det är också så att en meningsfull rit genomförd i ett bra sammanhang kan bära genom många grå dagar som de anhöriga uppfattar djupt smärtsamma och i vissa lägen fullständigt meningslösa. Den meningsfulla stunden kan ge hopp om att det kommer att komma flera meningsfulla dagar i livet.

Existentiellt tryck är inte något som bara drabbar den enskilda individen vars anhöriga dött utan också de som finns i dennas närhet. De jag tänker på här är kyrkans anställda. Att finnas i närheten av människor som lider ökar det existentiella trycket

för den som ska vara behjälplig. Att se och förstå andras lidande var en sådan där existentiell erfarenhet som flera av soldaterna vittnade om i det material vi analyserade. Några av prästerna i den här intervjuundersökningen berättade att de under perioder haft för många begravningar och varit tvungna att be om hjälp med att bli befriade från den uppgiften ett tag. Därför vore det intressant för fortsatt forskning att undersöka hur arbetet med andra människors existentiella erfarenheter påverkar Svenska kyrkans personal, de som arbetar i krematorier och som begravningsentreprenörer. Det är självklart så att när de själva känner att de är starka och har fungerande liv är det lättare att bära det existentiella tryck andras lidande kan utsätta dem för. Det kan bli svårare om de själva eller anhöriga får en livslång sjukdom, om deras barn får problem i skolan eller om de blir uttröttade av sitt arbete och sin arbetsplats. Om någon av deras egna anhöriga dör kan det bli särskilt tufft. Det återstår att undersöka hur kyrkans olika yrkesgrupper hanterar det existentiella tryck som andra människors existentiella erfarenheter ger dem.

Frågor för fortsatt forskning och utveckling

Det vore mycket intressant att undersöka om synen på begravningen, dess personliga betydelse och dess innehåll förändrats något. Enligt Sveriges begravningsbyråers förbund och Fonus ökar antalet döda som begravs utan ceremoni. Frågan är om den ökningen också påverkar medlemmarnas syn på begravningens innehåll och betydelse.

Ytterligare ett intressant område för fortsatt forskning är den kulturella vardag människor lever i som skapar genklang i dem vid till exempel begravningar. Här tänker jag närmast på betoningen av människors subjektiva erfarenheter i samhället och kulturen, men också det sociala tryck som uppstår kring vilka erfarenheter som är de viktiga och de rätta i en kultur. Det får med all sannolikhet konsekvenser för hur människor tänker och agerar inför och under begravningar. I sin tur påverkar det Svenska kyrkans medarbetares arbete.

För mer än femton år sedan gjordes en undersökning om hur medlemmar i Svenska kyrkan ser på begravning, dess betydelse för dem personligen och på begravningens innehåll. Det vore intressant att undersöka om människors uppfattningar förändrats på dessa år och i så fall hur de förändrats.

Vad är det som gör att fler direktkremeras idag än för tjugo år sedan? Hur går det till, finns det någon som helst rit kring dessa begravningar? Något som entreprenörer eller vaktmästare gör när de vet att ingen begravningsceremoni genomförts?

Hur ser behovet av bön ut idag, vilka ber och hur många är de? Det är angeläget att undersöka i vilka situationer man ber och var man gör det någonstans. Det kan ge ytterligare kunskap om hur människor hanterar sådant som sorg, död och begravning.

Det vore intressant att få en fördjupad forskning om ungas uppfattningar om vem man kan tala med om död och sorg och hur de uppfattar det privata respektive det intima kring en begravning. Är det något som förändras över tid för dem och är det något som förändras när de själva upplever sorg efter en anhörigs bortgång?

Hur ser det existentiella tryck ut som anställda utsätts för vid begravningar? Hur hanterar de detta att leva med andras lidande. Vilka strategier har de för att fortsätta vara bra i sitt yrkesutövande? Vad händer om de inte orkar?

Resultat från intervjuer med yrkesverksamma i församlingar

INTERVJUPERSONERNA – EN PRESENTATION

Nedanstående intervjusammanställning är ett resultat av intervjuer gjorda med 19 personer: tre bokningsmottagare, fyra organister, sju präster, tre vaktmästare och två kyrkogårdschefer under februari till april 2015. Alla är verksamma i Stockholms stift. De kommer från nio olika församlingar, från förortsförsamlingar och innerstadsförsamlingar, de som har egen begravningsplats och de som inte har egen begravningsplats (utan tillhör den begravningsplatsförvaltning som Stockholms stad ansvarar för). Ett antal kyrkoherdar kontaktades för att få förslag på erfarna personer ur dessa fem yrkesgrupper. De blev också informerade om att det inte var säkert att just deras medarbetare skulle komma att intervjuas. Av alla föreslagna valdes sedan personer ut som tillfrågades om de vill vara med. De blev presenterade för studiens syfte, att deras namn och församlingar inte skulle publiceras och de fick beskrivet hur intervjuerna skulle genomföras.

Eftersom syftet med förstudien är att undersöka eventuella förändringar de senaste femton åren valdes personer ut med lång erfarenhet. Det gjorde att medelåldern blev förhållandevis hög bland deltagarna. Den yngsta är 37 år och den äldsta 67 år. De har en genomsnittlig ålder på 54 år. Den med minst erfarenhet har arbetat sex år och den med längst erfarenhet har arbetat mer än 40 år i yrket.

Intervjufrågor

Följande frågor har med några undantag ställts till alla intervjupersoner:

1. Ålder
2. Hur länge har du arbetat som...?
3. Vilka är dina arbetsuppgifter när det gäller begravningar?
4. Hur brukar en begravning gå till här i församlingen? – vad är det vanligaste, vad är brukligt?
5. Hur stor del av din arbetstid ägnar du åt begravningar? Hur många begravningar har du i månaden?
6. Med tanke på allt annat arbete i församlingen, hur viktiga tycker du att begravningarna är?
7. Hur ser en bra begravning ut?
8. Vill anhöriga ha det som alla andra eller vara unika när det gäller begravningar?
9. Hur har du lärt dig jobbet?
10. Ser du några förändringar i begravningsseder genom åren?
11. Hur fungerar ert samarbete med begravningsbyråerna?
12. Har församlingen en särskild policy för begravningar?
13. Har du egna regler för vad du tycker är viktigt vid begravningar – där du tänker ”Så där kan man bara inte göra”? En bortre gräns för vad du kan ställa upp på eller vad du faktiskt vill ska ske?
14. Finns det något som är svårt när det gäller begravningar för dig, för dina arbetskamrater, för er som församling?
15. Har du behövt stöd i jobbet med begravningar? Hur har du fått det/av vem?
16. Vad skulle du säga är omistligt för att det ska vara en kristen begravning?
17. Finns det nåt du vill tillägga eller som du tänkte att det här kommer jag att bli tillfrågad om som du inte fått besvara?
18. Fråga till bokningsmottagare: Hur vanligt är det att anhöriga vill ha en särskild präst? Tänker du på vilken präst som skulle passa till vilken begravning?
19. Fråga till kyrkogårdschef: Har det förändrats hur besökare uppträder på begravningsplatsarna?

Här nedan följer en sammanställning av intervjupersonernas svar. Syftet med sammanställningen är att göra en sammanhängande berättelse av deras berättelser. Jag har för sammanställningen utgått ifrån metafrågor och frågor direkt ur intervjufrågorna (för en utförligare beskrivning, se kapitel 1). Min ansats har varit att ge en enhetlig bild av deras berättelser, samtidigt som jag velat fånga alla de olika perspektiv de gett genom sina synpunkter och erfarenheter. Inom parentes hänvisar jag till de intervjufrågor där jag hämtat materialet för sammanställningen. När jag hämtat formuleringar och resonemang från en specifik intervjuperson finns det en fotnot som hänvisar till datumet då jag intervjuade vederbörande.

Hur ser de olika yrkesgruppernas arbete ut kring en begravning? (FRÅGORNA 3, 5, 9, 18)⁸⁵

BOKNINGSMOTTAGARE

Bokningsmottagarna är i nästan alla fall de första i församlingen som får ta emot beskedet att en medlem i Svenska kyrkan har dött. Det är till dem man ringer för att boka dop, begravningar och vigslar. Antingen är det en representant för en begravningsbyrå som via telefon eller e-post hör av sig om dödsfallet eller så är det anhöriga. Bokningsmottagaren kontrollerar att den avlidna var medlem i Svenska kyrkan. Det händer att anhöriga inte vet att en släkting gått ur Svenska kyrkan eller faktiskt aldrig var med trots att till exempel de egna barnen döptes i kyrkan.

Ibland finns önskemål om en särskild dag eller vecka för begravningen och bokningsmottagaren kontrollerar att det finns en tid då och att det finns präst, vaktmästare och musiker som är lediga innan vederbörande bokar begravning. Någon gång emellanåt möter bokningsmottagarna önskemål om en särskild präst, t.ex. den som konfirmerade barnbarnet eller den som tidigare begravt mamman. Någon gång kan önskemålet vara av helt annat slag, ”du kan väl ta en präst som inte är så religiös”. De allra flesta har dock inga önskemål om präst och då blir det den präst som står i schemat för den dagen. Önskemål som är möjliga att uppfylla gör bokningsmottagarna självklart allt för att tillgodose. Andra gånger försöker de förklara på ett bra sätt: ”alla våra präster är bra” eller ”det kan bli svårt”. De kan också försöka lösa situationen med en fråga: ”är datumet eller den enskilda prästen viktigast?”

När anhöriga har önskemål om att använda en präst utanför församlingen tar bokningsmottagaren reda på om den prästen är präst i Svenska kyrkan. Det kan också vara så att de anhöriga inte har klart för sig att personen i fråga arbetar i Frälsningsarmén, är pastor i en baptistförsamling eller tillhör ortodoxa kyrkan.

När bokningen är gjord meddelar bokningsmottagaren prästen om tidpunkten för begravningen, namnet på den döda och namnet på närmast anhörig. Den anhörigas kontaktuppgifter finns också med för att prästen ska kunna kontakta honom eller henne för att boka tid för ett sorgesamtal. Även musiker och vaktmästare aviseras om den förestående begravningen. Bokningsmottagaren skriver också ut en begravningsblankett som prästen får och som hon eller han ska skriva under när begravningen är gjord. Bokningsmottagaren får sedan tillbaka blanketten och gör därefter en registrering av begravningen i begravningsboken.

Genom begravningsbyrån meddelas anhöriga om att bokningen är gjord och att prästen kommer att höra av sig. Emellanåt kan detta bli ett problem om det dröjer innan prästen kontaktar den anhöriga. Antingen hör den anhöriga av sig eller så kontaktar begravningsbyrån församlingen om att prästen inte ringt. Den de kontaktar är bokningsmottagaren som får stå för något hon eller han egentligen inte är ansvarig för. Sådant tycker de är svårt att hantera.

Bokningsmottagaren är också den som skickar en tacksägelseinbjudan till närmast anhöriga, en inbjudan till den högmässa där den dödas namn läses upp under gudstjänsten. Hon eller han gör en anteckning i rätt kyrkas pålysningbok om den dödas namn och ålder. Det är sedan ur den boken som prästen läser upp namnen under tacksägelsen i högmässan.

Ibland händer saker bland bokningsmottagarnas arbetskamrater i församlingen. En präst kan till exempel ha haft alldeles för många begravningar under en tid och är utarbetad eller en musiker har själv drabbats av sorg. Då kan det hända att bokningsmottagarna gör sitt för att dessa arbetskamrater, så långt det går, ska få slippa begravningar under en tid. De vet att begravningsarbetet kräver mycket och de vill på så sätt hjälpa till så att arbetskamrater inte blir överbelastade.

Ibland kontaktas bokningsmottagaren av anhöriga direkt. De kanske ringer för att boka en begravning själva. Då kan de vara så ledsna att de har svårt att tala. Det är en särskild konst att vara medmänniska via telefon när man inte kan se den andra. Bokningsmottagaren visar med ord och röst att det är helt i sin ordning att vara ledsen: ”Vi har ingen brådska. Ta den tid du behöver så finns jag här. Du kan ringa så många gånger du vill.”

Bokningsmottagare har lärt sig jobbet genom att ha fått undervisning av en äldre kollega som hon eller han har gått dubbelt med. Men ibland händer det att de på grund av olika omständigheter fått sätta sig in i arbetet själva och lära sig efter hand. Kollegan som skulle ha lärt upp dem kan ha insjuknat eller så har de fått jobbet efter att den tidigare bokningsmottagaren slutat och då har det inte funnits någon äldre bokningsmottagare att lära av.

ORGANISTER

Via bokningsmottagaren får organisten veta att det kommer att bli en begravning då hon eller han står uppskriven i schemat för begravningar. Vilka musikstycken och psalmer som ska spelas får organisten veta av begravningsbyrån eller av tjänstgörande präst. Det händer att anhöriga kontaktar organisten och att organisten kontaktar anhöriga för att diskutera musikval, men det är inte ofta. En organist bedömde att det hände kanske var tjugonde eller var trettionde begravning. En annan organist berättade att om anhöriga är i högmässan vid tacksägelsen kan det hända att prästen berättar för dem ”det är den här organisten som ska spela vid begravningen” och då får organist och anhöriga möjlighet att på ett naturligt sätt ha kontakt om musiken vid begravningen. Hur mycket organisten är involverad i musikval skiljer sig åt mellan församlingar. I en del församlingar tar prästen alla diskussioner om musik, medan det i andra församlingar går till så att om prästen känner sig tveksam inför ett önskemål från anhöriga så ber hon eller han organisten att kontakta sorgehuset för fortsatt samtal.

En av organisterna berättade att organisten ofta har kontakt med närmast anhöriga om musiken. Anledningar till detta är att det i församlingen finns många som är måna om att musiken ska bli bra och har önskemål om specifika musikstycken, visor och psalmer. De vill gärna diskutera detta med organisten och ibland också höra hur organisten kommer att spela. Detta gör att organisten kan lägga ungefär 15 timmars arbete på två begravningar och då är telefonsamtal med anhörig, övning med solosångare, möten med anhöriga i kyrkan, framtagande av noter och att spela igenom dessa samt själva begravningen inräknat i dessa timmar. Organisten menade att orsaken till att det blir så mycket kontakt med anhöriga många gånger hänger ihop med oerfarna eller osäkra präster. Prästens osäkerhet oroar anhöriga som vill att det ska bli så bra som möjligt och då fokuserar de anhöriga på något de känner till, nämligen musiken. Det får i sin tur prästen att säga ”prata med organisten”. Vid intervjun formulerade organisten det hela med orden ”ju osäkrare präst desto mer musik”.⁸⁶ Genom att organisten samtalar med anhöriga kan organisten lugna dem och hjälpa dem inför begravningsgudstjänsten genom att skapa ett musikaliskt rum av trygghet.

En anledning till att organisten behöver tala med anhöriga om musiken kan vara att de valt ett stycke som organisten inte kan hitta noter till och att de därför behöver välja annan musik. Organisterna försöker så långt det är möjligt att tillgodose deras önskemål, men ibland går det inte. Om organisten måste lyssna på ett inspelat stycke för att själv ta ut och skriva ner noterna kan det vara en orealistisk önskan från anhöriga därför att det tar alldeles för mycket av organistens tid. Organisten kommer då med förslag på annan musik som också kan fungera.

Somliga församlingar har förbud mot inspelad musik under begravningsgudstjänsten. Istället vill man att all musik ska vara levande musik. Beroende på situation gör man undantag från denna regel och lägger den inspelade musiken alldeles i slutet av gudstjänsten. En av organisterna bedömde att ca 30% av de anhöriga har tydliga önskemål om musik medan övriga vill ha den musik som andra väljer på begravningar. I vissa församlingar kan det vara tillåtet med inspelad musik men att man där bestämt att ingångs- och utgångsmusik ska vara på orgel, liksom psalmerna. Ytterligare musik kan då vara CD-musik.

Organister har liksom präster och vaktmästare ett antal schemalagda begravningar per månad, vanligt för organisterna är fyra till sex per månad. De kan också spela vid borgerliga begravningar vilket ökar antalet begravningar de tjänstgör på. För en av musikerna kunde det bli ett 15-tal i månaden.

Vissa präster meddelar musikval både till organisten och till vaktmästaren. En organist berättade att vid de tillfällen prästerna inte meddelar vaktmästare gör organisten själv det. Vederbörande tycker det är viktigt att på så sätt förbereda vaktmästaren. Det kan ju hända att begravningsgudstjänsten ska innehålla inspelad musik som då blir vaktmästarens ansvar att sköta.

Organisterna har en musikalisk utbildning på högskolenivå med sig när de anställs i församling. Att spela orgel är i många stycken ett hantverk och för att man ska bli bra på ett hantverk så måste man öva. Det är fördelen med högskoleutbildningen, den ger möjlighet att öva under flera år. På frågan om hur de lärt sig arbetet med begravningar svarar de att det har de lärt sig genom att göra jobbet. För dem fanns ingen som helst förberedelse för att kunna spela vid begravningar från utbildningen. ”Där fick man lära sig att spela fint”, som en av organisterna uttryckte det, men att spela bruksmusik eller vad som passar vid begravningar hade de inte fått någon utbildning i. Några av de intervjuade lärde sig under sin utbildning genom att på fritiden spela på vigslar och begravningar, ingen uppgav utbildningen som en källa att ösa ur. För dem alla handlar det om att de lärt sig genom att spela på begravningar och möta anhöriga och sörjande. Med tiden blev de allt bättre på det arbete de skulle utföra och de lärde sig också att förstå det specifika med begravningsituationen och kontakterna med sorgehusen.

PRÄSTER

Prästens arbete börjar då hon eller han får begravningsaviseringen från bokningsmottagaren. Då planerar prästen in när hon eller han kan kontakta sorgehuset för att boka in ett möte, ett sorgesamtal som det kallas. Antingen ses man i församlingsexpeditionen eller så åker prästen hem till de anhöriga. Det är litet olika beroende på vad som fungerar och vilken tradition som råder i församlingen. Vid enstaka fall görs samtalet på telefon om de anhöriga till exempel bor långt bort.

Samtalet är till för att tillsammans planera begravningen i kyrkan, men det ger också prästen möjlighet att vara ett stöd för anhöriga i sorgen och i hur man kan tänka omkring praktiska lösningar som alla i familjen kan känna sig nöjda med. Prästen brukar fråga hur deras anhöriga dog, men också fråga om hur den dödas liv sett ut, vad vederbörande arbetat med och kanske också något om fritidsintressen. Ur det samtalet får prästen information som hon eller han kan använda vid griftetalet. Alla intervjuade präster fann det självklart att griftetalet ska säga något personligt om den döda. Därför är samtalet med anhöriga viktigt för att få lära sig mer om den dödas liv. (Se även Jan-Olof Aggedals doktorsavhandling om griftetal. Hans resultat presenteras kort i kapitel 3.)

En av de intervjuade prästerna beskrev arbetet under begravningsgudstjänsten med att ”man är både officiant – den som överlämnar den döde i Guds händer – och ceremonimästare, den som berättar för alla som deltar vad som händer och hur de ska göra”.⁸⁷ Båda rollerna är viktiga och uppgiften som ceremonimästare behövs för att genom tydlighet skapa trygghet. Alla begravningar är jobbiga för de anhöriga och då är en trygg gudstjänst av mycket stor betydelse, menade prästen.

I prästernas utbildning ingår både att lära sig de teologiska tolkningarna kring en begravning och att få träna praktiskt att utföra begravningar. Under utbildningen

har de undervisats i kyrkans lära om döden och livet efter detta och rent konkret vad de ska göra under en begravningsgudstjänst. Samtidigt är det som för kyrkans andra yrkesgrupper att arbetet med begravingar tar ganska lång tid att lära sig. En präst berättade att vid prästvigningen ansåg prästen sig fullärd på området. Idag, många år senare, har den upplevelsen övergått i en övertygelse om att fullärd blir man aldrig. Istället är det så att ”man kan aldrig bli förvånad över nånting när det kommer till begravingar”. Det är den hållning prästen vill inta därför att man inte har en aning om vad man kommer att vara med om i mötet med anhöriga och sörjande.⁸⁸ Det är en mycket speciell situation i människors liv när de förlorar en anhörig eller en nära vän. De är i chock och sorgen kan kännas oändlig. Gamla oförrätter kan väckas till liv och ibland uppstår en lättnad över att en anhörig dör och alla dessa känslor ska den enskilde ta om hand. Det människor gör och säger i sådana situationer går inte att förutse. Det hela är så färskt för de närmast sörjande och allt detta möter prästen.

I vissa församlingar är det närmast tradition att prästen närvarar vid minnesstunden efteråt. I andra församlingar har man kommit överens om att närvara endast om sorgehuset uttryckligen ber om det i förväg. I de församlingar där det är naturligt att prästen närvarar undersöker prästen hur de närmast anhöriga vill ha det redan vid sorgesamtalet genom att ställa frågan ”kommer ni att ha minnesstund?”. Är svaret jakande kommer nästan alltid frågan från de anhöriga ”visst kommer du på minnesstunden?” varvid prästen alltid tackar ja.

Det ingår i prästens uppgift att ha någon form av uppföljning på sorgesamtalet. Några av de intervjuade prästerna berättade att de några veckor efter begravingen ringer upp närmast sörjande och hör hur de mår. Andra präster berättar direkt efter begravingen att de anhöriga mer än gärna får kontakta honom eller henne om de vill och lämnar sina kontaktuppgifter. Ytterligare andra kontaktar med ett vykort anhöriga inför till exempel allhelgonahelgen. Det är inte vanligt att anhöriga vill ha fortsatt kontakt med prästen utan de känner att de har fått det de behöver med hjälp av prästen och kyrkans övriga medarbetare. De har fått genomföra riterna att begrava sin döda anhöriga.

VAKTMÄSTARNA

Kistan med den döda kommer till kyrkan minst en timme innan begravningsgudstjänsten eftersom det är många saker som ska hinnas med. Vaktmästarna är de som, ur församlingens perspektiv, sköter om det praktiska kring en begraving. De ser till att det är städat i kyrkan där begravingen ska hållas. De dekorerar kyrkan med ljus och blommor så att det passar den begraving som ska äga rum. Blomsterdekorationerna kring kistan sköter begravningsbyråns personal eller anhöriga om. Under begravningsgudstjänsten ansvarar vaktmästarna för ljudet i kyrkorummet. Ett väl fungerande och behagligt ljud är en viktig sak under gudstjänsten så vaktmästarna kontrollerar noggrant att all teknik fungerar innan gudstjänsten. Om ingångs- eller utgångsmusik är inspelad musik är det vaktmästarna som ansvarar för att den spelas upp vid rätt tidpunkt. Ibland hjälper vaktmästarna den tjänstgörande prästen med klädseln inför gudstjänsten. När begravningsgudstjänsten är slut hjälps vaktmästare och begravningsbyråns personal åt att plocka undan alla blomsterarrangemang och utsmyckningar innan kistan bärs eller rullas ut till begravningsbilen igen för transport till krematoriet. Om det är en jordfästning som sker bärs kistan ut av bärare i slutet av gudstjänsten och blommorna tas om hand för att läggas ute vid graven.

Vaktmästarna för också statistik över antal deltagare vid begravningsgudstjänsterna, precis som vid alla gudstjänster. Denna statistik rapporteras sedan varje år till kyrkokansliet i Uppsala.

Kremation är mycket vanligt i Stockholms stift. Efter begravningsgudstjänsten körs kistan iväg till krematoriet och bränns. Askan samlas i en urna som sedan skickas till den avlidnas församling. När de anhöriga har bestämt var den avlidna ska begravas är det kyrkogårdsförvaltningens uppgift att sköta urnnedsättningen. Om det har bestämts att den avlidna ska begravas i en minneslund är det inte tillåtet för anhöriga att närvara eftersom ingen ska veta exakt var deras anhörigas aska är begravd.

Bokningsmottagaren kontaktar de anhöriga för att höra om de vill närvara om den avlidna ska gravsättas i en vanlig grav. Om de anhöriga bokar gravsättningstid möter vaktmästaren upp vid begravningsplatsen och tillsammans går de till graven. Vaktmästaren frågar ofta om någon av dem vill bära urnan. En del vill inte, medan andra gärna gör det. Vid graven där man redan förberett med att gräva och göra plats för urnan kan vaktmästaren fråga om de vill säga något, be eller sjunga. Vissa vaktmästare har själva med en dikt och frågar om de vill att vaktmästaren läser den. Därefter sänks urnan ner, antingen av någon anhörig eller av vaktmästaren. Hon eller han försöker vara lyhörd för de anhöriga, erbjuda dem att delta om de vill eller dra sig undan om de anhöriga själva vill ha en stund vid graven. Nästan alltid kommer frågan från någon av de anhöriga om det är tänkt att graven ska stå öppen efter att urnan sänkts ner. Några vaktmästare berättade vid intervjun att de då berättar att det finns personal från kyrkogårdsförvaltningen som står redo att täcka över graven när de lämnat den. Vid en begravningsplats har de löst det så att det i närheten av den öppna urngraven står en spade och en skottkärra med jord. Kommer frågan berättar vaktmästaren att ”det gör vi tillsammans” och visar på skottkärran. Många av de anhöriga tycker att det är fint och vill hjälpa till med att fylla igen graven.

Vaktmästare har i första hand lärt sig jobbet genom en erfaren kollega, ibland också av en erfaren präst som har visat dem vad som är viktigt vid en begravningsgudstjänst. Precis som för bokningsmottagarna har detta sätt en svaghet i form av att det måste finnas en erfaren kollega på plats för att den nya vaktmästaren ska få lära sig jobbet i lugn och ro. Annars återstår att lära sig själv. ”Att gå dubbelt” har en annan svaghet inbyggt i sig och det är att den kollega som ska lära ut till någon annan själv måste vara kunnig. Annars får den nya inte del av viktig kunskap, kunskap som vederbörande senare kanske aldrig får del av eller som det tar flera år att själv erövra.

KYRKOGRÅRDSCHEFER

Kyrkogårdschefens arbete styrs av begravningslagen och därför behöver kyrkogårdschefen vara påläst när det gäller den. Länsstyrelsen är den myndighet som utövar tillsyn över begravningsverksamheten. I begravningslagen står det ”En begravningsplats skall hållas i ordnat och värdigt skick och den helgd som tillkommer de dödas vilorum skall alltid beaktas”.⁸⁹ Det är kyrkogårdschefen ytterst ansvarig för. Kyrkogårdschefen har personalansvar för de som är anställda på begravningsplatsen. Under sommaren behövs det mycket personal på en begravningsplats för att sköta alla planteringar, gröna ytor och gravar. Det är kyrkogårdschefens uppgift att anställa och ansvara för säsongspersonalen.

Om det hör ett begravningskapell till begravningsplatsen ansvarar kyrkogårdschefen för det. Det är ett kapell som kan användas av alla oavsett religionstillhörighet. Somliga kyrkogårdsförvaltningar har vaktmästare knuten till det kapellet och vaktmästaren hjälper till vid begravingar, andra upplåter endast kapellet för begravningsbyråerna och anhöriga.

En ganska omfattande administration hör till kyrkogårdsförvaltningens arbete. Det är kyrkogårdschefens ansvar att se till så att gravboken förs korrekt och att gravsättningsintyg skickas till Skatteverket. Hon eller han har också ansvar för all statistik för kyrkogårdsförvaltningen. Vissa kyrkogårdschefer har också på sitt ansvar att medla mellan anhöriga ifall de är oense om deras döda ska jordfästas eller kremeras eller om de är oense om var den döda ska begravas.

Kyrkogårdschefer har ofta en trädgårdsutbildning och kan ha börjat sin karriär med att arbeta på begravningsplatsen. Därefter har de gått olika påbyggnadskurser som Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation eller SKKF (Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund) ger om gravrätter, begravningsplatser, kremering m.m. Även egna erfarenheter av död och begraving är viktiga för arbetet som kyrkogårdschef, inte minst om människor kontaktar kyrkogårdsförvaltningen för att få prata om sin egen förestående död. Sådant händer.

BEGRAVNINGARNAS BETYDELSE (FRÅGA 6)

Till alla intervjupersoner ställde jag frågan hur viktiga begravningarna är i förhållande till allt annat arbete som görs i en församling. Alla utan undantag sa att begravningar är mycket viktiga i församlingsarbetet. En uttryckte det så att begravningar inte är viktigast för "allt är viktigt av det vi gör".⁹⁰ Jag ställde frågan varför det är viktigt och några svarade då att det är den största kontaktytan församlingen har med sina församlingsbor. "Människor är med i kyrkan för dop, vigslar och begravningar. Därför måste det funka!"⁹¹ En av prästerna uttryckte det med att vid begravningar har kyrkan ett språk som människor efterfrågar.⁹² I stort sett alla var överens om att begravningar är viktiga för att begravningsgästerna många gånger är väldigt sköra. Det är det sista avskedet de tar av den döda. De har förlorat en älskad människa och döden är svår att ta in. Därför får inget gå fel kring en begravning. Ett mindre fel som att prästen säger fel namn eller att organisten spelar fel är något som många av de närvarande kan komma att minnas. Om någons blomsterkrans inte finns med framme vid kistan blir givaren upprörd eftersom man med kransen fysiskt visar att man hedrar den döda och visar sitt deltagande i sorgen. Därför försöker alla inblandade göra sitt allra bästa för att allt ska gå planenligt och ingen detalj bli fel. En av kyrkogårdscheferna lyfte fram vilket gott anseende bokningsmottagarna och vaktmästarna skapar för Svenska kyrkan genom sitt arbete. De är församlingarnas ambassadörer, uttryckte kyrkogårdschefen det. De arbetar med de praktiska detaljerna och går något fel försöker de rätta till det.⁹³

En av intervjupersonerna menade att väl genomförda begravningar kan bidra till att människor fortsätter att vara medlemmar i Svenska kyrkan. De vill stödja Svenska kyrkan med sitt medlemskap eftersom de ser att begravningsgudstjänsterna är så viktiga.⁹⁴ En annan berättade att mötet med anhöriga vid begravningar vid några tillfällen har lett till att de engagerat sig i församlinglivet.⁹⁵ En tredje intervjuperson lyfte fram att vid begravningarna träffar man också många som inte är med i Svenska kyrkan. Därför gäller det att som präst förmedla en positiv gudsbild utan att för den skull hävda ett tolkningsföreträde när det gäller vem Gud är.⁹⁶ Ytterligare en intervjuperson menade att vid begravningar ställs allt på sin spets för människor, men också för församlingen. Då visar det sig hur församlingen "ser på människan och vem vi tror att Gud är".⁹⁷ Några menade också att prästen ibland står för en ställföreträdande tro vid begravningar. Vid begravningar är musiken viktigare än vid till exempel dop och vigslar, menade en av de intervjuade. Det hänger samman med att människor vid begravningar är så sårbara.⁹⁸

En av organisterna berättade att till för ett par år sedan skulle vederbörande ha sagt att begravningarna är allra viktigast, men något har hänt som gör att organisten inte säger så längre. När det kommer till vigslar spelas de ofta in på video av anhöriga och vänner till brudparet. Det innebär att organisten måste vara mycket väl förberedd för att spela bra och framförallt inte spela fel. Inspelade begravningar förekommer nästan aldrig vilket gör att pressen på organisten inte är lika stor där. Självklart vill organister inte spela fel på en begravning heller men de slipper i alla fall att ett eventuellt fel spelas in på video.

En av intervjupersonerna uttryckte att begravningsgudstjänsten är en av de allra finaste gudstjänsterna, därför att där är inget på låtsas. Alla känslor är äkta. Ytterligare en intervjuperson beskrev det med orden att begravningen är en stor sak i människors liv eftersom det är då de tar hand om sina döda. Det är inget som man gör lättvindigt.⁹⁹ En av de intervjuade sa att alla som arbetar med begravningar anser att det är en viktig sak. Trots det utvärderas de inte och inte heller tänker man pastoralt omkring dem.¹⁰⁰

VANLIGA BEGRAVNINGAR – HUR SER DE UT? (FRÅGA 4)

Med frågan om hur en vanlig begravning ser ut ville jag fånga in det vanligaste kring begravningar så att fokus i studien inte enbart skulle ligga på det udda och det som sticker ut.

Den vanligaste begravningen sker på en fredag och är bokad av en begravningsbyrå. Det är en gammal människa som dött. Det allra vanligaste är att det är en medlem i församlingen. Det kommer allt från ett par till 30 begravningsgäster. Begravningen tar cirka 30 minuter, innehåller ingångsmusik, två psalmsånger, och utgångsmusik. Ibland, kanske så ofta som varannan gång förekommer också solosång eller extra musikstycken. Varje begravning har ett griftetal som alltid innehåller ord om den döda och något om kyrkans tro om livet efter detta. Prästen överlämnar den döda i Guds händer och begravningsgästerna tar avsked av den döda genom att gå fram till kistan. Prästen läser välsignelsen. Det vanligaste begravningssättet är kremering vilket sker efter begravningsgudstjänsten.

Det är inte ovanligt att anhöriga kommer en stund i förväg för att få se hur det ser ut i kyrkan och hur kistan är smyckad. Det händer också att de kommer för att vara med att dekorera kistan, ibland har de också tagit med egen utsmyckning. Det är därför det är bra om allt praktiskt är klart minst 30 minuter innan gudstjänsten ska börja.

Vad som är vanligast kan också skilja sig åt mellan församlingar eller kyrkor är det vanligt att alla begravningsgäster har gått in i kyrkan och satt sig när ingångsmusiken spelas. I andra frågor frågar prästen de närmast anhöriga hur de vill göra, om de vill komma i förväg och gå in och sätta sig eller om de tillsammans med prästen vill gå in under ingångsmusiken. Somliga präster ser att människor uppfattar det som att de utsätter sig för andras blickar om de väljer att gå in vid ingångsmusiken, något som var vanligt förr att man gjorde. I vissa församlingar är det vanligt att gudstjänsterna är kortare än 30 minuter eftersom det inte finns någon tradition av att ha många olika moment under gudstjänsten. I andra församlingar är det tvärtom. Där är de långa gudstjänsterna vanliga, 45–60 minuter. I vissa fall kan de pågå ännu mycket längre då särskilt musikstycken, solosång och ibland diktläsning förekommer. Många begravningsgäster kan också förlänga gudstjänsten genom att det tar tid för alla vid defleringen. Om den avlidna är under 65 år har det en påverkan på begravningsgudstjänstens längd, både i form av mer musik och i form av fler begravningsgäster. Riktigt unga människors begravningar tenderar också att ha väldigt många gäster. Det är anhöriga, klasskamrater, kompisar från idrottsklubben, släktingar, grannar med flera som kommer. Då försöker prästen ordna så att det finns flera närvarande från församlingen. Det kan vara en präst, en diakon eller ungdomsledare, ytterligare en vaktmästare som finns med före, under och efter begravningen.

Den vanliga begravningen har en minnesstund då alla som vill samlas till gemenskap och någon förtäring. I vissa församlingar är det tradition att prästen är med vid minnesstunden och då kan ha funktionen av värd. I andra är prästen med bara om de anhöriga i förväg uttryckligen har önskat det. En sak som kan variera är om prästen före gudstjänsten kommer ut till anhöriga och andra begravningsgäster för att ta dem i hand och hälsa. Här gör prästerna olika och det skiljer sig därför åt mellan präster, inte nödvändigtvis mellan församlingar. De som har den här seden gör det för att visa sitt deltagande och sin närvaro, men det ger också prästen möjlighet att bilda sig en uppfattning om dem hon eller han senare ska ha en gudstjänst tillsammans med.

FÖRÄNDRINGAR I BEGRAVNINGSTRADITIONER (FRÅGORNA 8, 10, 13, 18)

Varje intervjuperson har gett olika perspektiv på vad som förändrats. På en punkt är de ganska överens och det är att själva formen står sig väl över tid, det vill säga strukturen för hur man bygger upp en begravningsgudstjänst. Det är musik i början och i slutet av gudstjänsten, prästen följer begravningsordningen, det finns gemensam psalmsång och ibland förekommer solosång eller extra musikstycken. Många församlingar verkar ha förbud mot CD-skivor, men ibland förekommer det. Här nedan följer en sammanställning av allt det som intervjupersonerna gett som exempel på saker som förändrats kring begravningar i deras arbete.

Över tid har kyrkan utvecklat en större lyhördhet för människor. Samtidigt finns en ökad sekularisering som gör att människor inte alltid känner igen psalmer, böner och bibeltexter. I vissa lägen kanske begravningsgästerna inte förstår om numren på anslags-

tavlan hänvisar till psalmnummer eller till sidor i psalmboken. Trots detta kan kyrkan sägas ha något slags tolkningsföreträdare för hur en begravning ska gå till. Vissa av intervjupersonerna menar att det syns i till exempel att de borgerliga begravningarna i många stycken följer en svenskkyrklig begravningsordning. Kyrkans ökade lyhörddhet i kombination med att människor inte alltid har kunskap om kyrkans ordningar, texter och musik ställer stora krav på medarbetarna. De ska kunna förklara, visa och leda människor till något som båda parter kan känna sig nöjda och trygga med.

Majoriteten vill ha begravningsgudstjänsten som den brukar vara. Det kan finnas en vila i strukturen, i att inte behöva välja i varje enskild detalj. Det finns så många saker som de närmast anhöriga måste ordna och ta ställning till när någon avlidit. Det ska ordnas med banken, man måste bestämma gravplats, vad som ska serveras vid minnestunden och ordna med den dödas sista önskan om sådana finns. Det kan upplevas som en aldrig sinande räkka med åtaganden och beslut samtidigt som olika känslor som till exempel sorg, vrede och ensamhet ska tas om hand. Några av organisterna bedömde att när det kommer till musikval är det ca 30% som har tydliga önskemål och resterande anhöriga gärna tar det som är brukligt och som de kanske själva hört och sjungit på begravningar. En annan bedömde att det kan vara så många som 60% som vill ha musik de valt själva och som ska passa den döda. Några anhöriga är oroliga för att de måste anpassa sig och tror då att det kommer att bli väldigt sorgligt och svart om de ska följa kyrkans ordning. Då behöver prästen tid tillsammans med dem för att visa dem vad man kan göra inom ramen för ordningen, men i vissa fall också hjälpa dem att förstå att ”det är ok att vara ledsen”. En präst berättade att anhöriga ibland verkar vara rädda för sorgen och försöker få den överstökad genom att ha en så glad och ljus begravningsgudstjänst som möjligt. En kyrkogårdschef sa att ”ibland tror jag att vi försöker undkomma döden genom att skjuta den framför oss”.¹⁰¹ Det vederbörande tänkte på var de begravningar som sker enbart med urna tre månader efter dödsfallet. Enligt lagen måste en begravning ske inom en månad från dödsfallet. Om så inte sker måste kroppen kremeras i alla fall. Därför har det börjat förekomma att anhöriga vill ha en begravningsgudstjänst med urna istället för kista med den döda i. Ibland finns giltigt skäl till detta, men ibland tänker kyrkogårdschefen på det som ett uppskjutande av döden.

Det förekommer att präster har fått önskemål om att ”prata inte om Gud” eller ”vi behöver inte sjunga psalmer” eller ”det där behöver du inte säga”. Det är ganska vanligt förekommande inför bröllop, men har också hänt vid begravningar. Sådana önskemål kan göra den enskilda prästen ställd och kräver mycket av vederbörande så att relationen mellan präst och anhöriga kan fungera och kanske också fortsätta vara god.

En förändring som för organisternas del är i en klart positiv riktning är att tack vara internet går nästan alla noter att hitta den vägen. Det som tidigare var omöjligt eller tog alldeles för lång tid att beställa hem är nu ordnat under en liten stund framför datorn.

Några av intervjupersonerna har tagit upp att de ibland kan uppleva att anhöriga låter sina liv styra när begravningen ska ske istället för att göra halt i alla sina egna åtaganden och ägna sig åt sorgen och den dödas minne och begravning. Det kan vara så att man inte har tid med begravning förrän efter sommaren eftersom alla är bortresta. Fotbollscuper går före farmors begravning och man kan inte ta ledigt från jobbet för att vara med på urnnedsättningen. Utlandsresor styr när begravningsgudstjänsten kan hållas.

I en församling berättade man att man tycker sig se en minskning av begravningar där endast begravningsentreprenören deltar. Under en period hade församlingen flera sådana per år. Anledningen till att de minskar är oklar.¹⁰²

En av förändringarna som många av intervjupersonerna tagit upp är utsmyckningen av kistan. Det kan vara blommor från den egna rabatten eller ängsblommor som barnbarnen plockat före begravningsgudstjänsten. Det kan förekomma att man vill att den mull som läggs på kistan ska komma från det egna lantstället. Om det är vår kanske anhöriga tar med sig blåsippor eftersom det var den avlidnas favoritblomma. Ibland vill man lägga föremål på kistan som ska symbolisera den döda och där kan prästen behöva vara deras bollplank och hjälpa dem tänka hur det kommer att se ut med till

exempel en båtmotor, en tennisracket eller AIKs flagga som bårtäcke. Det har blivit allt vanligare med foton av den döda på kistan.

På något sätt finns det i de flesta begravningar idag någon form av personlig touch. Många gånger är det något litet som stenar, egenodlade blommor eller ett foto av den döda. Vid enstaka tillfällen är det något mer synligt som att anhöriga har målat kistan själva. Det är framförallt när det kommer till musikval som de stora förändringarna syns mest. En organist gav två exempel på vanliga stycken vid begravningar: Bachs Air och Så skimrande var aldrig havet. En sång som inte är vanlig men förekommer är till exempel Just idag är jag stark av Kenta. Organisterna är beredda att så långt det bara är möjligt spela det som de anhöriga önskar. Ibland säger prästen nej vid något musikval som kan upplevas alldeles för extremt. Ibland är det organisten som säger nej, kanske genom att hon eller han inte hittar noter till musiken. I bägge fallen försöker de båda hjälpa till genom att hitta förslag på alternativ musik. Organisterna erbjuder sig att spela många olika musikstilar på orgel för att gå anhöriga till mötes. ”Det är möjligt att spela även Hej tomtegubbar på ett sakralt sätt”, som någon uttryckte det.¹⁰³ Det går inte alltid att upprätthålla ett förbud mot inspelad musik och då kan prästen försöka lägga den inspelade musiken i början före klockringningen eller alldeles i slutet av gudstjänsten.

En förändring vad gäller musiken är att anhöriga hellre vill ha någon ljus klassisk musik som ingångsmusik och inte sorgemarscher. Många lyfte fram musikens betydelse vid begravningsgudstjänsterna. Vilken musik går att spela på orgel så att det blir fint och värdigt, var en fråga som återkom.

En sak som förändrats över tid är klädseln vid begravningar. Svart och strikt klädsel var under lång tid rådande. Idag kan det stå att det ska vara ljus klädsel eller valfri i begravningsannonserna. Även om det inte uttryckligen står något kan människor komma i vilka kläder som helst till begravningen.

Sedan lagändringen 2012 där det föreskrivs att det bara får gå en månad mellan dödsfallet och begravningen har det börjat förekomma urnbegravning, det vill säga kroppen kremeras först för att man ska kunna ha begravning senare än en månad efter dödsfallet. Lagen säger att det får gå maximalt en månad innan begravning eller kremation sker, men det förekommer egentligen ingen kontroll av att detta efterlevs.

Några av intervjupersonerna menar att förändringar i traditioner snarast ska ses som skillnader mellan regioner och mellan olika områden i ett stift. Människor följer de traditioner som finns i deras trakter och då blir det olika mellan områden och församlingar.

Några tendenser intervjupersoner lyfte fram är att på de senaste två åren har det förekommit begravning med öppen kista, att unga som vet att de ska dö vill ha jordfästning och att det också börjat komma önskemål om begravning ute vid graven. De är själva osäkra på om dessa företeelser är tillfälligheter eller om det är förändringar som kommer att bestå och växa till. Det hör heller inte till ovanligheten att muslimer begravs utanför den muslimska delen av begravningsplatsen. Ibland beroende på att religionen för dem inte är jätteviktig och ibland för att de tycker att gravplatsen är finare någon annanstans på begravningsplatsen eller att de anhöriga gärna vill få plantera blommor på graven. Detta exempel har jag med för att belysa hur företeelser vandrar över kultur- och traditionsgränser. Människor får vara med om något de upplever fint och vill gärna själva göra på liknande sätt.

Just när det gäller begravningsplatser sker förändringar i hur människor beter sig när de är där. Särskilt barngravar smyckas, inte bara med blommor utan också med gosedjur och andra leksaker. Det händer att barn och vuxna skriver hälsningar som de lägger på graven. Ibland störs andra människor av detta. Papperslapparna flyger iväg med vinden, nallebjörnarna regnar sönder. En av kyrkogårdscheferna brukar hålla en försonlig ton gentemot de klagande och säger att det främst är den dödas syskon, kusiner och kamrater som har behov av att få lämna gåvor vid graven. Det kan hålla på något år och sedan klingar det av. Det brukar öka förståelsen och tålamodet hos den som klagat. Människors sätt att röra sig på begravningsplatser har till en del förändrats. Några besökande tar med sig hunden in till graven och andra tycker det är helt i sin ordning att barnen leker bland gravarna. En del av det beror

på hur begravningsplatsen är uppbyggd. Om den inte har en mur eller häck är det lätt hänt att människor uppfattar den som en park. De släpper sina hundar, solbadar i minneslunden och åker skateboard eller löpstränar bland gravarna. En kyrkogårdschef sa att det hela är litet dubbelt. Det är något fint med att det finns mänskligt liv på en begravningsplats, samtidigt som det är en plats där människor behöver ha en viss känsla för var de befinner sig. Det kanske inte behöver vara så respektfullt som många tror att det måste vara.¹⁰⁴

HUR SER EN BRA BEGRAVNING UT? (FRÅGA 7)

Med hjälp av frågan om hur de anser att en bra begravning är ville jag fånga in det de eftersträvar i sitt arbete. Med alla frågor styr intervjuaren den som intervjuas. Jag ville dock ge möjlighet att låta dem börja i vad helst som föll dem in när det gäller sådant de uppfattar bra vid begravningar. Frågan är öppnare än om jag till exempel hade frågat ”Vad tycker du är viktigt vid en begravning?”. Nästan alla intervjupersoner log när jag ställde frågan vilket jag tolkade som en positiv öppenhet från deras sida. Det jag hoppades med frågan var att de skulle visa vad de eftersträvar i sitt arbete och därmed också visa på vilka punkter de kanske vill ha stöd.

En bra begravning bygger på att de anhöriga har fått så mycket information som möjligt i förväg så att de förstår vad de väljer. Om de vill vara med och svepa kroppen ska de förstå vad det innebär, liksom om de väljer att själva sköta till exempel allt det praktiska vid minnesstunden. Det ska vara lagom mycket av ansvar för detaljer så att de har möjlighet att sörja när begravningsdagen kommer.

En bra begravning är där begravningsgästerna tas emot på ett bra sätt, där allt det praktiska fungerar utan störningar, att musiken är fin, att prästen kommer i tid och är väl förberedd och att alla inblandade är mentalt närvarande. Det är en begravning där begravningsgästernas känslor får plats och där alla som deltar i gudstjänsten känner sig trygga med vad som ska ske. Det här är själva kärnan i det som i stort sett alla intervjupersoner beskrev.

En god kontakt med de anhöriga ger både begravningsbyrå och präst förutsättningar för att kunna göra ett bra jobb. Några av prästerna berättade att ibland kan det vara svårt med vissa anhöriga som inte förstår att det är en poäng med att berätta saker för prästen. De berättar inte hur deras släkting dog och vill inte prata om den dödas liv. Då blir det ett väldigt magert material för prästen att arbeta med. Det blir svårt att knyta an musikval, bibeltexter och griftetal till den som ska begravas.

Det är personalens proffsighet i utförandet som skiljer en bra begravning från en dålig. Bra begravningar följer en ordning, har ett ritual för det som ska göras. Det är något som sker i realtid och är mycket handgripligt. Det står en kista där med en död människa i vilket är ett måste för att kunna säga adjö, menade en intervjuperson. Prästen gör något handgripligt med den döda, lägger mull på kistan, gör korstecknet över den döda, överlämnar den döda. Alla får samlas kring det som tappats och ta farväl. Det finns ett språk som hjälper begravningsgästerna att gå vidare. Ordningen i en begravningsgudstjänst hjälper även personalen, ansåg en av intervjupersonerna. Det är den som ger dem möjlighet att träna upp sin professionalitet.¹⁰⁵

En bra begravning ska efterlämna en känsla av närhet, av att det blev en fin stund. Helst ska begravningsgästerna få lämna gudstjänsten med känslan av att ”nu kan vi gå vidare”. Begravningsgudstjänsten ska bilda en helhet där känslorna kan få rum. Det möjliggör en katharsis. Den inställning en av de intervjuade lyfte fram som sin var att egentligen finns det inga bra eller dåliga begravningar, bara annorlunda. En annan intervjuperson tyckte att en bra begravningsgudstjänst är en där alla deltar i det som sker, sjunger med och ber med i bönerna. Det skapar gemenskap och närhet.

Det är viktigt att komma ihåg att det är en gudstjänst där en anhörig överlämnas i Guds händer, att Guds kraft bär alla närvarande genom gudstjänsten. Flera av prästerna talade om sin tro som en ställföreträdande tro just vid begravningar.

Det blir en bra begravning av att de som arbetar med begravningen (vaktmästare, präst, organist, men också begravningsbyråns representant) samarbetar med varandra

och ser varandra. Det gör något med rummet där gudstjänsten och de sörjandes avsked sker. En bra begravning bygger på att information gått ut till alla inblandade och att de är förberedda och närvarande i det de gör.

VAD ÄR EN KRISTEN BEGRAVNING? (FRÅGA 16)

Nedanstående sammanställning är gjord så att jag har antecknat alla olika företeelser som intervjupersonerna har nämnt när det gäller vad det är som gör en begravning till en kristen begravning. Någon person har nämnt en parameter för vad som utgör en kristen begravning. Resten har nämnt minst två saker som utgör det kristna i en begravning, somliga ännu fler. Det innebär att summan blir mycket högre än de 19 personer som jag intervjuat. Jag har försökt ligga så nära intervjupersonernas egna formuleringar som möjligt i sammanställningen. Endast en person sa att det är väldigt svårt att säga vad som utgör det kristna i en begravning och var inte beredd att försöka förklara det.¹⁰⁶

Överlämnar den avlidna i Skaparens/Guds händer	6
Läsande av bibeltexter	6
Välsignelsen	5
Det hålls av en präst	5
Det är orden om att Jesus Kristus ger hopp om liv bortom döden	4
Fridslysningen (över den döde)	3
Böner	3
Skovlarna mull och orden "Av jord är du kommen..."	3
Kyrkorummet	2
Enligt kyrkans ordning	2
Psalmsång	2
Att det är välordnat. Det ger utrymme för att det ska bli fint.	1
Kristus och evigheten	1
Tron att människan är skapad i ett syfte	1
Griftetal	1
Kyrkomusiken	1
Det finns något större än oss. Döden är inte allt	1

Eftersom det är ett förhållandevis litet antal personer som intervjuats och de kommer från fem olika yrkesgrupper vill jag inte dela upp deras svar i vad varje yrkesgrupp svarat. Svaren kommer från för få personer för att kunna säga något om en yrkesgrupp. Det intressanta är att i praktiken alla ger nästan samma bild av vad en kristen begravning i Svenska kyrkan innebär när det kommer till vad de kristna momenten handlar om.

Några av prästerna rörde vid det faktum att tolkningen av den kristna tron ser annorlunda ut idag. Det blir för dem märkbart vid begravningsgudstjänster. Borta är frälsningshistorien och föreställningen om den yttersta domen berörs inte. "Nu dör vi och går hem till Gud", som en av prästerna beskrev det.¹⁰⁷ En av dem trodde att starka föreställningar inom folktron, till exempel tron på en omedelbar uppståndelse (så snart vi dött får vi återse våra kära som dött före oss) men i övrigt en väldigt diffus bild av livet efter döden, kommer att påverka kyrkan och dess handbok.¹⁰⁸ Den här sammanställningen ska också knytas till resultaten från avhandlingen av Jan-Olof Aggedal där han undersöker griftetalens innehåll. På de femton år som gått sedan han analyserade sammanlagt 313 griftetal (nedskrivna ord för ord, i stödord eller genom bandinspelningar) har mycket hänt.¹⁰⁹ Han poängterade vikten av att prästen förmår göra en koppling mellan den döda, den aktuella situationen och trostolkningen för att begravningsgästerna ska kunna göra sin egen livstolkning. Den fråga jag vill ställa utifrån intervjusammanställningen är om detta gått ännu ett steg längre där prästens fokus i ännu högre grad blivit att minnas den döda och där trostolkningen får en mindre tydlig plats. En ny studie av dagens griftetals innehåll är därför angelägen att göra.

STÖD I BEGRAVNINGSARBETET (FRÅGORNA 14 OCH 15)

Med frågan om de ibland behövt stöd i sitt arbete med begravningar vill jag både fånga in vad de finner svårt och ifall arbetet är så pass krävande att de haft behov av någon form av stöd.

Bland de intervjuade finns både föreställningen om att döden är något naturligt i människans liv och föreställningen om att döden är något mycket svårt främst för de överlevande.

De som uttryckt behov av stöd har gjort det utifrån praktiska svårigheter som att det kommer så många till begravningen att de behövt vara fler personal för att kunna göra ett bra arbete eller utifrån att anhöriga är oense om till exempel begravningssätt eller begravningsplats och då har man behövt kalla in kyrkoherden eller kyrkogårdschefen. En fråga som emellanåt aktualiseras är frågan om vem som äger begravningen. Är det de anhöriga eller är det Svenska kyrkan som genom sin personal genomför en begravningstjänst? Det kan bli aktuellt vid de tillfällen då anhöriga vill ändra i begravningsordningen eller vill stryka en del formuleringar. En annan praktisk svårighet, inte minst för prästerna kan stundtals vara Vita arkivet där människor skriver ner sina önskemål kring sin egen bortgång och begravning. Ibland kan dessa var väldigt detaljerade och anhöriga kan i sin utsatta situation uppleva att de måste tillgodose alla de önskemål som deras avlidna skrivit ner.

Ibland kan en präst ha behövt bolla tankar om hur hon eller han ska gå tillväga eller formulera griftetalet vid en särskilt svår begravning då till exempel barn dött hastigt eller flera personer i en familj dött samtidigt.

En svårighet som organister kan stöta på är en alltför fyrkantig begravningspolicy som till exempel kan uppmana all deltagande personal att ha svart klädsel. Organisten kan spela i kyrkor och kapell där orgeln finns längst fram i kyrkan vilket kan medföra att organisten är synlig för alla begravningsgäster under gudstjänsten. I de fall där sorgehuset inbjuder till begravning med ljus klädsel skulle organisten gärna vilja följa den uppmaningen och inte komma i svarta kläder. Ett annat problem med begravningspolicys är när de föreskriver saker kring musiken som sedan inte efterlevs av prästerna. Det gör att reglerna individanpassas helt, det vill säga anpassas av den präst som just då tjänstgör. Det får konsekvenser för organisterna och det ger en viss osäkerhet åt deras arbete.

De som haft behov av stöd på annat sätt beskriver att det kan ha handlat om att det blivit alldeles för många begravningar under en period eller att de haft begravningar när de själva varit i sorg. Det har gjort dem mentalt och känslomässigt utmattade. (Se vidare avsnittet om existentiella erfarenheter i kapitel 4.) Det kan ha varit en mycket svår begravning som gjort att de har behövt stöd. Exempel på sådana är barnbegravningar, människor som dött i katastrofer eller då det förekommit hot mot anhöriga inför begravningen. Vissa begravningar tar hårt på kyrkans personal och det oavsett om man är präst, vaktmästare eller organist. Om en mamma dött ifrån unga barn är det hjärtskärande att höra det yngsta barnet fråga ”var är mamma?”. Att se farbröderna till ett barn som dött, tillsammans bära den lilla kistan kräver mycket av personalens professionalitet. Efter Tsunamin 2004 i Thailand kunde det bli flera mycket svåra begravningar för vaktmästare, organister och präster i vissa Stockholmsförsamlingar. På min fråga om de fått stöd vid dessa tillfällen så handlade deras berättelser i huvudsak om att personalen stöttat varandra. Det kan vara bokningsmottagare som ser till att berörd präst får så få begravningar som möjligt. Det kan vara andra som efter begravningstjänsten märker att en arbetskamrat nästan inte håller ihop. Då träder de in för att ta över en del av arbetskamratens uppgifter, underlätta och trösta. I enstaka fall har det funnits handledning för den som behövt stöd. Efter en svår begravning stannar man ibland kvar och pratar av sig med varandra. Ofta räcker det långt.

Alla, oavsett uppgift, säger att barnbegravningar är det svåraste de har. De vill verkligen att dessa begravningar ska bli så bra de någonsin kan bli, vilket kräver enorma insatser av alla inblandade. Det kan bli väldigt känslomässigt för alla närvarande och det är en stor kraftsamling som krävs av deltagande präst, organist och vaktmästare. Då kan det behövas debriefing med kollegor efteråt, som en av intervjupersonerna uttryckte det.¹¹⁰

De begravningar som tagit intervjupersonerna hårt var också sådant de gärna berättade om för mig vid intervjuerna. Det var begravningen som skedde med öppen kista eftersom föräldrarna var rädda för att sonen skulle vara instängd i kistan. Det var två barn som lekte och kördes ihjäl av en långtradare. Det var tsunamioffer och begravningar med mycket ansträngda relationer mellan begravningsgästerna. Med detta vill jag som intervjuare säga att behovet av att få berätta för någon vad en del av det egna arbetet för med sig kan vara stort.

Kyrkogårdschef och bokningsmottagare arbetar litet längre ifrån själva begravningsgudstjänsten vilket gör att påfrestningarna på dem inte blir lika stora.

En sak som prästerna lyfte fram som en svårighet i deras arbete är när det förekommer komplicerade relationer mellan anhöriga eller mellan den döda och anhöriga. Råder osämja, blir överlämnandet av den döda till Gud och fridslysningen det viktigaste i hela gudstjänsten, menade en av dem.¹¹ Ibland kan närmast anhöriga också vara väldigt otillgängliga och kan verka som om de har förträngt att deras fru, pappa eller moster har dött. En annan svårighet som belystes var vid de tillfällen som kravet på en ljus begravning nästan var krampartad. Ingenting av sorg och saknad ska få finnas.

Något som för somliga vaktmästare är jobbigt är urnsättning då anhöriga är med. De har aldrig träffat de anhöriga tidigare. Vaktmästaren har bara uppgifter på namn och ålder på den döda. Vederbörande har ingen aning om vilka hon eller han ska möta (kanske inte ens vet namnet på dem) utan det är först ute på begravningsplatsen det blir klart. Ibland kan det vara oklarheter om vad vaktmästarens roll är. Är vaktmästaren en person som bara ska bära urnan eller är det en som ska hjälpa de anhöriga med en liten ceremoni eller andakt? Det verkar hänga mycket på den enskilda individen hur bekväm hon eller han känner sig i situationen.

Ytterligare en svårighet som lyfts fram av några av intervjupersonerna är rädsla för begravningar hos personal. De vaktmästare jag intervjuat har berättat om att en del av deras vaktmästarkollegor tycker att begravningar är svåra och vill helst slippa dem. Samtidigt har bokningsmottagare och kyrkogårdschefer berättat att de uppfattat samma sak hos en del präster. De tycker att det syns i att en del försöker hålla sig undan begravningar genom att ofta stryka sig i begravningsschemat eller se till så att de har annat att göra när det är deras tur att begrava. De uppfattar också att i de fall församlingen tar in pensionerade präster för begravningarna, präster som inte alltid utför ett bra arbete, som bevis för att församlingens ledning inte tar begravningar på allvar. För vaktmästarnas del kan det kanske handla om att man saknar stöd i arbetet med begravningar. Man har fått dålig utbildning och upplever uppgiften som skrämmande. Inget får gå fel och det är så många ledsna människor. Det som arbetet kan aktualisera är den egna dödligheten eller egna anhörigas död. Man kan också sakna utbildning i hur det är att möta människor i sorg. När det gäller präster kan saken vara en helt annan. De har fått utbildning i vad de ska göra före, under och efter en begravning. Sammantaget behöver detta undersökas noggrannare än vad som varit möjligt här.

BEGRAVNINGSPOLICY (FRÅGA 12)

När det kommer till frågan om huruvida församlingen har en begravningspolicy eller regler för hur begravningar bör gå till har jag fått väldigt olika svar. Vissa har svarat att det finns men att den egentligen inte behövs eftersom alla inblandade är så rutinerade. Andra har svarat att de inte vet. Antingen tror de att det finns en trots att de inte vet med säkerhet eller så tror de att det inte finns en policy därför att församlingen inte har någon särskilt bra ordning på något över huvud taget. Somliga vet med säkerhet att den finns och att den går igenom varje år för att uppdateras. Andra har svarat att den togs fram för något år sedan. En del tycker inte att den policy de har ger något stöd, medan andra finner att de har hjälp av den. Många talar om att det finns regler för musiken vid begravningsgudstjänster. Det intressanta är att vid de tillfällen då jag intervjuat flera personer från samma församling så har jag fått olika svar på den här frågan. Det spänner över ”ja, det har vi” till ”någon sådan har jag inte hört talas om”.

Det är alltid svårt med regelverk och policys. För att de ska vara levande behövs ett ständigt efterlevande av dem. Det är till exempel ofta inget problem i till exempel ett restaurangkök. Där umgås man dagligen med reglerna och efterlevnaden är nödvändig för att man ska få kunder till restaurangen. Om det bara är kocken som använder sig av dem blir de privata och kommer så småningom att få negativa konsekvenser för restaurangen när de som skär sallad och diskar inte följer reglerna. I värsta fall orsakar detta att kunder blir magsjuka och att köket måste stängas.

Vad beror det på att personal i samma församling inte vet om det finns en begravningspolicy eller inte? Det man behöver fråga sig är vilka som ska informeras om och delta i utformandet av begravningspolicyn så att den hålls aktuell och levande. Om det bara är kocken som får lära sig det, det vill säga prästen i det här fallet, så lämnas organist, bokningsmottagare och vaktmästare åt att själva försöka räkna ut vad som gäller eller åt att följa sin egen övertygelse. Om det bara är, låt säga organisten som meddelas att församlingen har ett CD-förbud, blir samarbetet med vaktmästare och präst försvårat. Om bokningsmottagaren inte får reda på att det finns en särskild policy får hon stora problem med missnöje från begravningsbyråer och anhöriga.

SAMARBETE MED BEGRAVNINGSBYRÅER (FRÅGA 11)

Anledningen till att jag ställde frågan om samarbetet med begravningsbyråer beror på att det verkar finnas en allmän föreställning om att samarbetet kärvar emellanåt. Därför ville jag ta reda på hur dessa intervjupersoner upplever samarbetet. Deras svar går att summera mycket kort: samarbetet fungerar i de allra flesta fall mycket bra. De uppfattar begravningsbyråernas personal som kunniga och måna om att göra ett bra arbete. De drivs precis som Svenska kyrkans personal av viljan att göra det så bra som möjligt för de anhöriga, är intervjupersonerna uppfattning. Somliga av de intervjuade ser dem som sina arbetskamrater och anser att de gör ett stort jobb i att lotsa de anhöriga genom hela begravningsprocessen. Vid riktigt svåra begravningar har präst och begravningsbyråns representant intensivare samarbete än brukligt.

Det som eventuellt kan vara ett bekymmer är de små och nya begravningsbyråerna. Intervjupersonerna menade att de inte alltid har den kunskap som behövs. De känner sig villrådiga om vem det egentligen är som ska lära upp dessa nystartade byråers personal eftersom de varken tillhör Fonus eller SBF (Sveriges begravningsbyråers förbund). De vet för litet om Svenska kyrkans ordning och kan ibland invagga anhöriga i föreställningar om sådant som inte är möjligt att göra inom ramen för en begravningsgudstjänst. De förstår inte alla moment som måste göras och som de måste ha kontroll över så det händer att fel kista kommer till begravningen eller att den är kraftigt försenad. Ibland vet de inte om att församlingen behöver en skriftlig bokning av begravningstiden. Det kan göra att plötsligt är en tid dubbelbokad och bokningsmottagaren får jobba hårt för att försöka rätta till. I enstaka fall kan det vara så att representanten inte vet var graven är vid en jordbegravning och därmed inte heller bärarlaget. Vill det sig riktigt illa kan den nya begravningsbyrån ha bokat en begravning på Skogsbegravningsplatsen och satt ut en dödsannons med inbjudan till minnesstund utan att förstå att det är via församlingarna man bokar präst och organist.

Ibland förekommer begravningar där anhöriga själva ska ordna allt och de tar inte emot någon hjälp från begravningsbyrå. Där kan en hel del problem uppstå eftersom de inte förstår alla moment som måste göras. En del bokningsmottagare försöker hjälpa dem och berätta om alla detaljer, men det är oftast inte möjligt att handleda dem på det sättet. Då kan det hända att de vill skjutsa kistan på en öppen släpvagn eller så har de inga bärare vid en jordfästning så att vaktmästare i all hast måste kallas in för att hjälpa till.

ANALYS AV INTERVJUERNA

Två meta-frågor ställs till intervjumaterialet:

Vad kräver den höga ambitionsnivån av de inblandade?

Vilka problemområden kommer fram i intervjuerna?

A. VAD KRÄVER DEN HÖGA AMBITIONSIVÅN AV DE INBLANDADE?

Det är uppenbart att alla 19 som intervjuats har höga ambitioner med sitt arbete. Begravningen är en viktig plattform för mötet med både medlemmar och icke medlemmar. Allt kring begravningar är viktigt eftersom människor är sköra vid någons bortgång. Det är i det sammanhanget då kyrkan visar sin människosyn, som någon uttryckte det. Jag skulle vilja säga att den höga ambitionsnivån både är en självklarhet och ett bekymmer.

De intervjuade argumenterar själva väl för att begravningarna och allt som hör därtill är viktigt och angeläget i Svenska kyrkans arbete. Det är viktigt att kyrkans medarbetare tar väl hand om anhöriga och andra begravningsgäster. På så sätt har de visat att det är en självklarhet att de ska göra sitt bästa och att ambitionsnivån ur ett församlingsperspektiv ska vara hög. Samtidigt är det ett bekymmer. Kraven ställs helt individuellt. Alla pekade på sig själva: ”Det är viktigt att jag sköter mitt arbete på bästa sätt”. I och med att kraven är individuella finns risken att det finns överkrav som egentligen ingen enskild person kan leva upp till. En viktig fråga att ställa sina begravningsteam är vad en good enough-begravning innebär. Hög kvalitet är kanske inte rätta termen att använda i dessa sammanhang utan hellre rätt kvalitet. Därför väljer jag det mer vardagliga uttrycket good enough för att åskådliggöra detta. För att kraven inte ska privatiseras är den frågan viktig att ställa just till alla inblandade, inte bara till enskilda individer.

Dessa underförstådda personliga krav utgör en del av den kultur som möter de som är nya i sina yrken när de kommer till församlingarna. De unga och oerfarna har sannolikt inga problem med att skriva under på kraven för det finns goda argument för dem. Frågan är bara hur de hanterar dessa krav när de själva ska försöka leva upp till dem. De är inte riktigt där än i sin yrkesutövning att de faktiskt klarar av alla de där kraven. Vad var och en har med sig från vars och ens yrkesutbildning när det gäller begravningar och vad som är önskvärt att man utvecklar med tiden, är en viktig fråga. Vad måste man klara av som ny präst och vad ska man klara av efter ett antal år? Hur får man hjälp att utveckla det? Hur hanterar kyrkan som arbetsgivare den kompetenshöjning som rimligtvis ska komma efter hand? Hur stöttar man den utvecklingen? Det kan också vara viktigt att det är uttalat så att var och en förstår vad som väntas av individen som ny och som erfaren.

Här vill jag citera avslutningen på avsnittet om hur en bra begravning ska se ut:

”Det blir en bra begravning av att de som arbetar med begravningen (vaktmästare, präst, organist, men också begravningsbyråns representant) samarbetar med varandra och ser varandra. Det gör något med rummet där gudstjänsten och de sörjandes avsked sker. En bra begravning bygger på att information gått ut till alla inblandade och att de är förberedda och närvarande i det de gör.” (Se sid 43).

Man kan fråga sig vad det viktigaste i en kristen begravningsrit är, både för de som på olika sätt arbetar med riten och för begravningsgästerna. Hur ser Svenska kyrkans uppgift ut i möjliggörandet av denna rit? Biskopsbrevet från 2006 ställer ganska långtgående krav på prästerna och dessa krav får också konsekvenser för övriga medarbetare.

B. VILKA PROBLEMOMRÅDEN KOMMER FRAM I INTERVJUERNA?

Bokningsmottagare gör ett viktigt arbete genom alla samtal de har med människor kring begravningar. Deras förmåga att lyssna in och förstå vad en människa de oftast inte ens sett tidigare vill säga och behöver hjälp med behöver lyftas fram här. Det finns kurser de kan gå som handlar om att möta människor i sorg, men det kan vara viktigt

att fundera över på vilka andra sätt de kan behöva stöd och utveckling. De är på sätt och vis församlingens frontfigurer. Genom att de har den rollen hamnar också eventuella klagomål hos dem, till exempel att prästen inte hört av sig till sorgehuset. De har inga befogenheter att säga åt prästen om det är ett återkommande problem och ändå måste de lösa en uppkommen situation. Detta skulle enkelt kunna lösas om man i församlingarna hade rutinen att prästen hör av sig inom ett dygn till närmast anhörig, om så bara för att meddela ”jag hör av mig igen om en vecka”.

Ett annat bekymmer som bokningsmottagare kan hamna i är de gånger präster bokar in annat på sin begravningstid utan att meddela bokningsmottagarna eller skriva in det i begravningsschemat. Det gör att bokningsmottagaren plötsligt står utan de resurser hon eller han trodde att vederbörande hade till sitt förfogande. Det får bokningsmottagaren reda på först senare genom att prästen hör av sig och säger ”då kan inte jag”. Hon eller han måste börja leta efter en ersättare eller som sämst flytta begravningen till ett annat tillfälle.

När det gäller organisternas arbete vid begravningar har önskemålen om speciell musik ökat. En konkret svårighet kan vara i de församlingar där man har en policy om att all musik vid begravningar ska vara levande musik, men att prästerna inte lyckas pedagogisera detta på ett begripligt och förtroendeingivande sätt. De problem som då uppstår för organisterna är antingen att de inte har prästens stöd vid musikvalet och får finna sig i att bara spela till psalmsången eller att de får lägga ner väldigt mycket tid på musiken egentligen i första hand för att lugna anhöriga och få dem att förstå att det kommer att bli en bra begravningsgudstjänst.

De specifika musikönskemålen för också med sig att organisten måste kunna spela populärmusik på ett sakralt sätt. Hur gör man det, är en fråga som återkommit hos mig som intervjuare flera gånger. Det är inget som, enligt intervjupersonerna, ges träning för i utbildningen. Många organister har säkerligen både fallenhet för det och intresse av att göra det eftersom de drivs av samma ambition som alla andra i intervjugruppen; de vill att det ska bli bra för begravningsgäster och anhöriga. Samtidigt verkar det vara något de får försöka utveckla på egen hand.

Griftetalet har utvecklats till att bli ett tal som inte enbart handlar om den kristna tron utan också handlar om minnet av den döda. Det gör att det egentligen är nödvändigt för prästen att få veta saker om hur den avlidna levde sitt liv. Några präster berättade att det inte alltid är lätt att få anhöriga att berätta. Av olika anledningar kanske de inte vill prata om den döda eller så förstår de inte varför prästen frågar och vill därför inte svara. Begravningsgästerna kan förvänta sig att prästen säger något fint, klokt och insiktsfullt om den som begravs och prästen själv kan ha detta som ett ideal. Om det personliga inte är möjligt, blir det en sämre begravningsgudstjänst då? Jag vill lyfta fram de höga ambitioner de intervjuade prästerna har när det gäller begravningar. I de ambitionerna kan också ingå att kunna spegla något av den dödas liv i griftetalet. Det som kan vara oroväckande är om prästen uppfattar att hon eller han gjort ett sämre jobb för att vederbörande inte sagt något personligt om den döda. Intervjuernas syfte var inte specifikt att undersöka om ett sådant ideal finns hos prästerna utan det var något som framkom i en del av intervjusamtalen. Därför vill jag lyfta fram det här och peka på att det behövs fortsatt forskning för att undersöka hur idealen kring begravningar ser ut hos präster. Stämmer detta kan idealet i så fall vara en stressfaktor för prästen trots att det inte är något prästen alltid kan råda över. Inom ramen för denna undersökning fanns det inte möjlighet att fördjupa sig i den frågan.

Ett annat bekymmer för präster, framförallt under de första åren i yrket, är att de ska genomföra ett samtal om sorg och genomföra en gudstjänst där både ritens och det personliga tilltalet står i centrum. De erfarna prästerna vittnade om att det tar flera år att bli bekväm i den rollen. Med all säkerhet gör prästen ett bättre arbete när hon eller han är bekväm med uppgiften än när vederbörande inte är det. Att vara bekväm i arbetet gör med all sannolikhet också att prästen utstrålar trygghet vilket är en viktig ingrediens i samspelet med anhöriga. Den här studien hade inte möjlighet att fördjupa sig i de unga prästernas arbetssituation eller undersöka det stöd de kan tänkas behöva under sina första år.

För vaktmästarnas del ska här lyftas fram den ringa utbildning de får för sitt arbete med begravingar. Deras arbete utgör en viktig grund för begravningsgudstjänster och urnnedsättningar. Utan det skulle begravingarna kunna uppfattas slarviga vilket kan störa riten. En del av dem tycker att begravingar och särskilt urnnedsättningar där anhöriga deltar är påfrestande. Det kan vara angeläget att vidare undersöka vad de uppfattar problematiskt i sitt arbete och vad som skulle kunna underlätta deras arbete.

Kyrkogårdschefens arbete verkar styras både av vad lagen säger och av vad den enskilda personen har fallenhet och kompetens för. Endast två kyrkogårdschefer intervjuades, men det var uppenbart att de delvis har olika arbetsbeskrivningar. Detta föder en intressant fråga, nämligen hur kvaliteten kan skilja sig åt mellan församlingar. Inte när det gäller lagefterlevnaden men när det handlar om vilka ytterligare kvaliteter en enskild kyrkogårdschef kan föra med sig till församlingen. Ännu en fråga blir då om denna kvalitet tas tillvara av församlingen eller inte. En tredje fråga är vad som händer med kvaliteten när församlingen behöver rekrytera ny kyrkogårdschef.

En anledning till att jag egentligen inte stött på något som intervjupersonerna uppfattar vara oöverstigliga hinder kan bero på att alla har arbetat med begravingar i många år och medelåldern bland dem är förhållandevis hög. De är valda för att de är kunniga och erfarna vilket innebär att de kan hantera de flesta situationer. Det är inte bra när en församling låter en nybliven präst ansvara för en spädbarnsbegraving och prästen har svårt att hålla reda på vad hon ska säga eftersom trycket på henne är så stort. Det är inte bra för någon inblandad. En erfaren präst däremot som av anhöriga uppmanas att inte säga så mycket om Gud under gudstjänsten har större chans att både kunna vägleda de anhöriga om vad en begraving i kyrkan innebär och att upprätthålla en god relation med dem än vad en präst med liten erfarenhet kan. Den erfarna vaktmästaren vet bättre än den oerfarna vad hon eller han ska göra av ett samtal med en nybliven änka. Så är det för alla yrkesgrupperna. Om jag skulle ha intervjuat dessa personer för femton år sedan hade jag med all sannolikhet fått andra svar. Många av dem hade liten erfarenhet då, somliga ingen alls. Det kan vara det som är själva svårigheten, nämligen att de arbetar med något som kräver erfarenhet för att bli bra. Den viktiga fråga som behöver ställas här är på vilka olika sätt man kan stärka människor i deras arbete tills de har så mycket erfarenhet att de gör ett bra arbete helt på egen hand. Ett sätt är strukturer för det som ska göras, det vill säga ”när det här sker gör vi så här”. Ett annat sätt är utbildning innan man träder in i yrket. Ett tredje sätt är kompetensutveckling och teologisk reflektion under tiden man är i yrket.

En fråga som kanske kan komma att behöva hanteras är vem som äger begravingen. Om trenden håller i sig att allt fler vill lägga mer av tid och kraft på det unika kan det vara en viktig fråga för Svenska kyrkan att fördjupa kunskap om och svar på för att på bästa sätt stödja sina medarbetare. Om man ser begravningsgudstjänsten som en rit som kräver en gemenskap för att bli till kan det vara svårt att göra den helt unik för då kan ingen annan delta som inte är helt införstådd med vad alla symboler står för och vad som kommer att ske. Det betyder inte att man kan luta sig tillbaka och tänka att det ordnar sig genom att trenden med det unika kommer att avta av sig självt. Om man tar med i beräkningen det som en del av intervjupersonerna lyfte fram, nämligen att sekulariseringen gjort att många inte längre känner till psalmer och bibeltexter eller alltid vet hur man betar sig i ett kyrkorum, då kan det betyda att Svenska kyrkan har en stor pedagogisk utmaning framför sig.

Unni Wiig-Sandberg visar i sin undersökning att det verkar som att kyrkligt aktiva människor verkar ha en ritkompetens som hon kallar det. Den använder de också under begravningsgudstjänsten och deltar i gudstjänsten som i en process. De som i hennes intervjuundersökning inte är kyrkligt aktiva fokuserar mer på vad prästen säger och levererar.¹¹² Avsaknaden av ritkompetens skulle kunna göra att människor i en kontext där det förväntas att begravingar är unika tror att det är möjligt att göra en helt privat rit och upptäcker först i efterhand att det inte ”blev något” trots deras ansträngningar. Vänner och bekanta förstår inte vad de skulle vara med om och engagera sig i. Ritens kraft uteblir. Samtidigt finns det forskning som lyfter fram att en rit är en rit när människor gör bestämda saker tillsammans: ”För att det indi-

viduella och personliga ska bli meningsfullt måste det relateras till etablerade normer och mönster. Igenkännande är en viktig faktor och i alla ritualer ingår därför ett visst mått av upprepning...”¹¹³ Erfarna präster hanterar människors behov av att få göra något personligt och väver in det personliga i ordningen för begravningsgudstjänsten eller rekommenderar anhöriga att lägga vissa delar under minnesstunden. Det är på så sätt som det personliga kan bli meningsfullt. Det sker i ett sammanhang av etablerade normer och mönster. Den korrekta frågan kanske inte är vem som äger begravningen utan vem som äger vad i begravningen, samt hur man hjälps åt att göra något bra.

Slutligen ska här lyftas fram behovet av att berätta. Tidigare i rapporten har jag pekat på alla de svåra berättelser som många av de 19 intervjuade berättade för mig, något jag tolkade som ett behov av att få berätta. Det finns ett helt forskningsfält som går under beteckningen storytelling. Berättande i det här sammanhanget handlar inte om hur resan till jobbet gick i morse eller vad man ska äta till middag. Det handlar om sådant som berör individen på djupet. Exempel på en storytelling-berättelse är intervjupersonen som svarade att begravningar som sådana inte är särskilt komplicerade. Det svåra är ”själva döden”. Inom storytelling-forskningen utgår man ifrån att människors berättande är ett sätt att stärka sin identitet när den har blivit rubbad, men också som en anpassningsstrategi (copying) för att klara sig. Det kan vara så att behovet av att få berätta om det som skakat om är större än vad man inom en yrkeskår förstår. Bara för att man som kyrka har ett svårt uppdrag i form av att begrava samhällets döda och dessutom har många medarbetare som gör sitt yttersta för att det ska bli goda tillfällen att sörja, att överlämna den döda och att så småningom gå vidare, betyder inte det att de som arbetar med det inte har behov av att själva få berätta vad de är med om. Detta är ett forskningsområde som kan vara angeläget att utforska vidare: vilka strategier har yrkesverksamma i Svenska kyrkan för att hantera det de möter i sina arbeten?

Frågor för fortsatt forskning och utveckling

Den fråga jag vill ställa utifrån intervjusammanställningen är om det gått ännu ett steg längre där prästens fokus i ännu högre grad blivit att minnas den döda och där trostolkningen får en mindre tydlig plats. En ny studie av dagens griftetals innehåll är därför angelägen att göra.

Några av prästerna i intervjuundersökningen tog upp frågan om att tolkningen av den kristna tron är annorlunda idag, både hos anställda i kyrkan och hos medlemmar. Det syns tydligt när det kommer till begravningar, menar de. Det gör att det kan behövas en teologiskt inriktad utredning, det vill säga där man både tar reda på hur olika teologer teologiserar om den kristna tron om döden och livet efter detta och där man med hjälp av olika teologer och olika diskussionsforum ute i församlingarna tillför tankar och idéer till en ”thinktank” som kan generera inspiration för fortsatt teologiskt arbete. Ett sådant material kan i sin tur hjälpa medarbetare att bättre hantera samtal med anhöriga om döden och kyrkans tro.

Man kan behöva göra en särskild studie om begravningspastoraler eller begravningspolicies. Hur fungerar de? Vad används de till? Ger de det stöd de inblandade behöver? Får alla inblandade delta i arbetet med den?

En av de intervjuade berättade att alla som arbetar med begravningar anser att det är en viktig sak. Trots det utvärderas de inte och inte heller tänker man pastoralt omkring dem. Detta är en viktig punkt för fortsatt forskning och utveckling.

Jag har tidigare föreslagit att man behöver undersöka direktkremeringar, hur de går till och vad de kan signalera. I samband med det kan det vara av betydelse också att undersöka hur många begravningar som görs med endast begravningsentreprenören och kyrkans personal närvarande – och varför.

Genom intervjufrågan om vad det är som gör en begravning till en kristen begravning fångades de professionellas bild av begravningen upp. I Unni Wiig-Sandbergs undersökning av änkers och änkemäns upplevelser av begravning framgår det att de har en annan uppfattning om vad begravningsriten gör och vad livet efter döden kan tänkas innebära än vad prästerna tänker¹¹⁴. Vid fortsatt forskning är det viktigt att undersöka dels hur de olika yrkesgrupperna formulerar sig kring ritens betydelse för människor, dels hur begravningsgästerna uppfattar ritens och vad den betyder för

dem. Riter verkar ha en sammanhållande funktion för människor i ett samhälle, vilket inte minst blir synligt vid stora katastrofer. I stunden föds riter där människor får komma samman, visa sitt deltagande och sörja. Därför är det viktigt att vidare undersöka vad de som till vardags arbetar med riter säger om ritens funktion och vad gemene man menar är ritens kärna för dem. Hur ser prästers ideal ut för vad som är en riktigt bra begravning och kan detta ideal i så fall fungera som en stressfaktor? Det är en viktig fråga att forska vidare på.

Behovet av att få berätta om sådant som på djupet berör individen är en mänsklig sak och så är det också för de människor som arbetar i Svenska kyrkan. En angelägen fråga ur det perspektivet är hur anställda i Svenska kyrkan lever med sina arbeten, det vill säga vilka strategier finns för att hantera det de möter i arbetet och hur gör man för att orka med andra människors lidande? Vad är det viktigaste i en kristen begravningsrit både för de som på olika sätt arbetar med riten och för begravningsgästerna och hur ser Svenska kyrkans uppgift ut i möjliggörandet av denna rit? Biskopsbrevet från 2006 ställer ganska långtgående krav på prästerna och dessa krav får också konsekvenser för övriga medarbetare. Detta behöver ytterligare undersökas.

För de anställda i församlingarna kan det vara av betydelse att diskussioner förs om vem som äger begravningarna och särskilt fokusera på att anhöriga, entreprenörer och kyrkans personal kanske "äger" olika delar av den. Sådana samtal kan underlätta arbetet för dem.

Intervjustudien som presenterats här har fokuserat på erfarna yrkesarbetande. Resultaten aktualiserar frågan hur de unga och oerfarna hanterar sina arbetsuppgifter kring begravningar. Kraven och kompetensen hos dem går ännu inte riktigt i jämntakt och därför är det angeläget att vidare undersöka hur de har det, hur de tänker kring och hanterar sina arbeten. En viktig fråga här är vilket stöd präster behöver under de första åren av sitt yrkesliv.

För mer än femton år sedan gjordes en undersökning om begravningsentreprenörers arbete och arbetsvillkor. En del har hänt sedan dess och en uppdatering på området kan vara betydelsefull att göra eftersom de är en viktig del av arbetet med begravningar. Samtidigt kan det vara viktigt att mer ingående undersöka begravningsentreprenörers syn på och erfarenheter av att samarbeta med Svenska kyrkans medarbetare. Vilka styrkor och svagheter uppfattar de i Svenska kyrkans organisation och hos deras medarbetare?

Ett filosofiskt arbete behöver göras för att reda ut begrepp, analysera värderingar kring begravningsarbetet och för att komma med nya sätt att tänka kring begravning, riter och arbetet med dessa. Det kan stärka enskilda anställda i deras arbete och öka självkänslan för en hel yrkesgrupp.

Sammanfattning

Rapporten presenterar resultaten från en förstudie gjord våren 2015 på uppdrag av Stockholms stift. Förstudiens syfte består av två delar. Den ena delen innebär att ta reda på hur fem olika yrkesgrupper har det i sitt arbete med begravningar, hur de tänker och agerar. Dessa grupper är bokningsmottagare, organister, vaktmästare, präster och kyrkogårdschefer. Med deras hjälp undersöks också hur begravningstraditioner förändrats de senaste femton åren. Avgränsningen för intervjustudien har gjorts genom att välja olika slags församlingar i Stockholms stift där man kan anta att medarbetarna mött nya företeelser och önskemål gällande begravningar. Den andra delen i syftet är att undersöka och ge exempel på vad man forskat på och vilka resultat man uppnått de när det gäller begravningsforskning de senaste femton åren. I den här förstudien har kvalitativa metoder och filosofiska analysverktyg använts.

Människor har i tusentals år haft ceremonier och traditioner för vad man gör när en annan människa dör. Rapporten inleds med en kortare genomgång av hur olika forskare definierat och arbetat med begreppet rit. Ritens praktiska funktion lyfts fram, liksom att ritens kan leda till förvandling för de som deltar, den är en möjliggörare. Att fullfölja en rit innebär dock inte att ritens mekaniskt tillför en förvandling i deltagarnas tillstånd och liv. Riten fungerar ibland och ibland inte, vilket är viktigt att komma ihåg.

Därefter görs en genomgång av de senaste femton årens svenska begravningsforskning. Exempelen tas med syftet att de utifrån skilda metoder speglar olika perspektiv och ger en bredd åt förståelsen av begravningskontexten. Etnologisk forskning lyfter fram olika byggstenar som en rit och en begravningsgudstjänst byggs av. Några forskare har undersökt den sakta ökande seden att sprida aska utanför befintliga begravningsplatser. En forskare har fokuserat på minnesbundens betydelse och hur närmast anhöriga anser att den ska skötas. Annan forskning har fäst sökarmljuset på det faktum att många anhöriga faktiskt har haft någon slags kontakt eller relation till den präst som leder begravningsgudstjänsten redan innan dödsfallet.

I en avhandling analyseras över 300 griftetal, vad de innehåller och vad prästerna väljer att lyfta fram. En annan forskare har undersökt begravningsgudstjänstens kvalitet för närmast anhöriga. Kapitlet avslutas med att det ökande fenomenet med direktkremering tas upp. Aktuella siffror från SBF visar att något skedde under 2014. Direktkremeringarna 2013 för hela landet uppgick i deras statistik till 2,8 % och för Stockholmsområdet till 5,5 % av alla avlidna vars anhöriga eller gode män anlitat en SBF-ansluten begravningsbyrå. 2014 såg siffrorna annorlunda ut. För hela landet var siffran 4,3% och för Stockholm 8,6 %.

Ett kapitel i rapporten tar upp exempel på hur människor uppfattar sitt medlemskap i Svenska kyrkan. Många svarar att de bland annat är med för ceremoniernas skull och att begravningar i kyrkan är viktigt i livet. En intressant sak är att även om färre svenskar idag säger att de är kristna, humanister, marxister etc., det vill säga de erkänner sig inte till en specifik livsåskådning, betyder inte det att antalet som ber ofta också har sjunkit.

Vidare presenteras en mindre undersökning kring tonåringars syn på döden där det bland annat framkommer att de anser att den person man vänder sig till för att prata om sin sorg, om upplevelsen av begravningen eller om den som dött ska ha känt den avlidna. Man kan alltså inte prata med någon som inte känner den döda. De som är unga idag kommer så småningom att begrava sina äldre anhöriga och de kommer också att ha önskemål kring sina egna begravningar. Det dröjer, men de kommer att vara med och påverka synen på döden, på den döda kroppen, på vad som är viktigt att göra och inte göra när någon dött.

Kapitlet avslutas med ett avsnitt om existentiella erfarenheter. Avsnittet belyser inte minst vad kyrkans anställda arbetar med vid begravningar. Forskare lyfter fram människors behov av att tolka sina existentiella erfarenheter vilket ställer ytterligare krav

på kyrkans anställda. Det är självklart så att när de själva känner att de är starka och har fungerande liv är det lättare att bära det existentiella tryck andras lidande kan utsätta dem för. Det kan bli svårare om de själva eller anhöriga drabbas av stor press och lidande. Hur kyrkans olika yrkesgrupper hanterar det existentiella tryck som andra människors existentiella erfarenheter ger dem är något att undersöka vidare.

Intervjuundersökningen presenteras där tre bokningsmottagare, fyra organister, sju präster, tre vaktmästare och två kyrkogårdschefer deltog. Alla är verksamma i Stockholms stift. De kommer från nio olika församlingar, från förortsförsamlingar och innerstadsförsamlingar, de som har egen begravningsplats och de som inte har egen begravningsplats. Sammanställningen visar att de har ett viktigt arbete som de lägger stor möda på, oavsett yrke. Inget får gå fel vid begravningar, är deras inställning. Människor är i sorg och begravningar är en väldigt viktig kontaktyta bland både medlemmar och icke medlemmar. De förändringar de noterat av begravningstraditioner handlar om hur människor går in i kyrkan vid en begravning, att man vill ge en personlig touch åt begravningen genom att välja musik och gärna ha ett foto på den döda på kistan, men också förändringar som har att göra med vilka kläder människor bär vid en begravning. De har skilda uppfattningar om församlingen har en begravningspolicy eller ej och i deras beskrivning av en bra begravning kan man också utläsa att de har stora krav på sig själva. De får ofta stöd av varandra när de har behov av det efter en särskilt svår begravning.

De intervjuade argumenterar själva väl för att begravningarna och allt som hör därtill är viktigt och angeläget i Svenska kyrkans arbete. På så sätt har de visat att det är en självklarhet att de ska göra sitt bästa och att ambitionsnivån ur ett församlingsperspektiv ska vara hög. Samtidigt är det ett bekymmer. Kraven ställs helt individuellt, det vill säga på dem själva. Dessa underförstådda personliga krav utgör en del av den kultur som möter de som är nya i sina yrken när de kommer till församlingarna. Rapporten avslutas med en genomgång av några olika problemområden som framkommer för de fem yrkesgrupperna, där bland annat bokningsmottagares och vaktmästares utsatthet och otydliga introduktion i arbetet med begravningar lyfts fram.

I rapporten går igenom ett antal angelägna områden för fortsatt forskning och utveckling. Här nedan tas några av dem upp:

- Intressant tema för fortsatt forskning är en filosofisk och en praktisk bearbetning av riten. Samtidigt. Det filosofiska arbetet skulle kunna göras i nära samarbete med en församling. Samtidigt som forskaren och filosofen undersöker möjliga sätt att tänka kring vad rit är arbetar filosofen nära församlingens präster, organister, pedagoger och församlingsbor i deras ritutövande. Församlingen har fokus på görandet av riterna och filosofens fokus är tänkandet om riten som fenomen. Tillsammans utvecklar de synsätt och handlingar kring några av kyrkans riter.
- Begravningsentreprenörer är viktiga samarbetspartners för Svenska kyrkans anställda. Hur de tänker kring och lever med sitt arbete behöver belyses igen. Anna Davidsson Bremborgs avhandling är från 2002 och det kan vara på tiden att göra en förnyad studie som kanske fokuserar på några av Davidsson Bremborgs frågor, men också använder nya frågor om entreprenörens vardag. En sådan viktig fråga är hur de uppfattar sitt samarbete med Svenska kyrkans personal
- Hur många av de begravningar Stockholms stifts organister, vaktmästare och präster har under ett år har de på något sätt haft med den döda eller de anhöriga att göra tidigare? För att det ska utvecklas kontakter och kontaktytor måste präst och andra anställda arbeta länge i samma församling. Vi har ingen statistik men vi skulle kunna anta att till exempel präster i Stockholms stift sällan har kontakter med människor innan ett dödsfall. I och med det skulle också önskemålen om en särskild präst vara färre i stiftet än på andra ställen i Sverige. Men det skulle kunna vara tvärtom, därför vore det intressant att undersöka vilka kontakter all personal har med människor innan ett dödsfall och en begravning. Det kan vara vanligare än man föreställer sig att vaktmästare på en begravningsplats har återkommande

samtal med anhöriga som kommer och sköter gravar eller att organister har kontakter till exempel via körer och musikföreningar med människor som de sedan spelar på begravningar för.

- För mer än femton år sedan gjordes en undersökning om hur medlemmar i Svenska kyrkan ser på begravning, dess betydelse för dem personligen och på begravningens innehåll. Det vore intressant att undersöka om människors uppfattningar förändrats på dessa år och i så fall hur de förändrats.
- Vad är det som gör att fler begravs utan någon ceremoni idag än för tjugo år sedan? Hur går det till, finns det någon som helst rit kring dessa begravningar? Något som entreprenörer eller vaktmästare gör när de vet att ingen begravningsceremoni genomförts.
- Hur ser behovet av bön ut idag, vilka ber och hur många är de? Det är angeläget att undersöka i vilka situationer man ber och var man gör det någonstans. Det kan ge ytterligare kunskap om hur människor hanterar sådant som sorg, död och begravning.
- Det vore intressant med en fördjupad forskning om ungas uppfattningar om vem man kan tala med om död och sorg och hur de uppfattar det privata respektive det intima kring en begravning.
- Hur ser det existentiella tryck ut som anställda utsätts för vid begravningar? Hur hanterar de detta att leva med andras lidande. Vilka strategier har de för att fortsätta vara bra i sitt yrkesutövande? Vad händer om de inte orkar?
- Några av prästerna i intervjuundersökningen tog upp frågan om att tolkningen av den kristna tron är annorlunda idag, både hos anställda i kyrkan och hos medlemmar. Det syns tydligt när det kommer till begravningar, menar de. Det gör att det kan behövas en teologiskt inriktad utredning, det vill säga där man både tar reda på hur olika teologer teologiserar om den kristna tron om döden och livet efter detta och olika diskussionsforum ute i församlingarna tillför tankar och idéer till en ”thinktank” som kan generera inspiration för fortsatt teologiskt arbete. Ett sådant material kan i sin tur hjälpa medarbetare att bättre hantera samtal med anhöriga om döden och kyrkans tro.
- Vad är det viktigaste i en kristen begravningsrit både för de som på olika sätt arbetar med riterna och för begravningsgästerna? Hur ser Svenska kyrkans uppgift ut i möjliggörandet av denna rit? Biskopsbrevet från 2006 ställer ganska långtgående krav på prästerna och dessa krav får också konsekvenser för övriga medarbetare. Detta behöver ytterligare undersökas.
- Intervjustudien som presenterats här har fokuserat på erfarna yrkesarbetande. Resultaten aktualiserar frågan hur de unga och oerfarna hanterar sina arbetsuppgifter kring begravningar. Kraven och kompetensen hos dem går ännu inte riktigt i jämntakt och därför är det angeläget att vidare undersöka hur de har det, hur de tänker kring och hanterar sitt arbete. En viktig fråga här är vilket stöd präster behöver under de första åren av sitt yrkesliv.

BILAGOR

Brev till kyrkoherdar

Hej [namn på person]!

Team gudstjänst på Stiftskansliet ska med hjälp av en forskare genomföra en förstudie under våren som vi kallar Begravningsstraditioner i förändring. Se bifogad beskrivning! Bl.a. ska det genomföras ett antal intervjuer med musiker, präster, vaktmästare, begravningsbokare och kyrkogårdschefer.

Nu undrar jag om din församling skulle vilja medverka i intervjuundersökningen? Vi behöver få namn på ett antal personer som ofta arbetar med begravingar och som reflekterar och kan verbalisera det som de upplever av förändring i anhörigas önskemål mm.

Detta är en förstudie, men vi vill i alla fall genomföra den enligt vetenskapliga metoder, vilket bl.a. innebär att vi vill försöka värna om intervjupersonernas anonymitet. Det är inte lätt i vår familjära organisation, men vi vill så långt det går skydda intervjupersonerna. Därför ber vi dig om ett antal namn som vi sedan kommer att välja från och endast några få kommer att bli kontaktade för intervju. De kan då naturligtvis välja om de vill vara med eller inte, så du behöver inte fråga dem innan.

Det vi ber om namn på är: två präster, två musiker, en till två begravningsbokare, en till två vaktmästare

Vill ni vara med i detta?

Allt gott!

Birgitta Söderberg

Brev 1 till intervjupersonerna

Hej!

Jag heter Lena Edlund och har av Stockholms stift fått i uppdrag att göra en förstudie för projektet Begravningsstraditioner i förändring. En del i det arbetet är att intervjua olika medarbetare bland stiftets församlingar. Projektansvarig på stiftskansliet är Birgitta Söderberg.

Jag skulle uppskatta mycket om du ville ställa upp för en intervju. Intervjun beräknas ta nånstans mellan en och en och en halv timme. Vi behöver en avskild plats att sitta på och jag kommer gärna till din arbetsplats. Det är viktigt att intervjupersonernas identitet skyddas vilket innebär att jag i min rapport inte kommer att skriva ut namn eller församling på dem som deltar i intervjustudien.

Min uppgift är att undersöka hur arbetet med begravnings i Svenska kyrkan ser ut ur olika personalgruppers perspektiv och om något förändrats under de senaste åren. Jag har själv inte arbetat i Svenska kyrkan utan min uppgift är att lyfta fram era erfarenheter. Därför kommer jag att ställa frågor om stort och smått när det gäller begravnings.

Det är i Forskningsstiftelsen Existens & Samhälle som förstudien är placerad. Det är en politiskt och religiöst neutral stiftelse som ägnar sig åt forskning om vad det innebär att vara människa i dagens samhälle. Vill du veta mer, så gå gärna in på www.existenssamhalle.com Jag disputerade 2008 i religionsfilosofi och i min forskning efter disputationen har jag fokuserat på yrkesgrupper som det ställs stora krav på.

Vill du vara med? Jag ringer dig om några dagar och du får också gärna höra av dig till mig med frågor och funderingar.

Vänliga hälsningar

Lena Edlund
Forskningsstiftelsen Existens och Samhälle
S:t Olofsgatan 33B
753 30 Uppsala
Tel. 070-697 52 50

Brev 2 till intervjupersonerna, 17 april 2015

Hej!

För ett tag sedan hade vi kontakt då jag intervjuade dig för projektet Begravnings-traditioner i förändring. Jag har gjort en sammanställning av alla svar, en samman-ställning som jag vill be dig läsa igenom. Sammanställningen är en del i den rapport som jag kommer att skriva och som ni alla kommer att få del av. Detta för att du bättre än jag ser var det kan ha smugit sig in någon felaktighet eller något jag behöver förklara bättre.

I dokumentet jag bifogar finns följande frågor som jag behöver din hjälp med:

- Är det något som är felaktigt? Det kan vara allt från ett ord till ett helt sammanhang. Berätta hur jag ska ändra det är du snäll.
- Finns det något som behöver förklaras mer för att det ska bli begripligt?
- Har jag missat att ta upp något viktigt? Beskriv vad.
- Tycker du att det ser ok ut? Skicka ett "OK" till mig :)

Jag uppskattar mycket om du har möjlighet att läsa. Jag behöver dina kommentarer senast tisdag 28 april.

Vänliga hälsningar

Lena Edlund
Forskningsstiftelsen Existens och Samhälle
S:t Olofsgatan 33B
753 30 Uppsala
Tel. 070-697 52 50

NOTER

- ¹ Davidsson Bremborg, Anna, *Yrke: begravningsentreprenör. Om utanförskap, döda kroppar, riter och professionalisering*, Lund: Lunds universitet, 2002, s. 225f.
- ² Creswell, John, W., *Qualitative Inquiry and Research Design. Choosing among Five Approaches*, London och Los Angeles: Sage Publications, 2013, s. 70.
- ³ Creswell, John, W., *Qualitative Inquiry and Research Design. Choosing among Five Approaches*, London och Los Angeles: Sage Publications, 2013, s. 71.
- ⁴ Creswell, John, W., *Qualitative Inquiry and Research Design. Choosing among Five Approaches*, London och Los Angeles: Sage Publications, 2013, s. 76.
- ⁵ Creswell, John, W., *Qualitative Inquiry and Research Design. Choosing among Five Approaches*, London och Los Angeles: Sage Publications, 2013, s. 90.
- ⁶ Hansson, Sven Ove, 2003, *Verktygslära för filosofer*, Stockholm: Thales förlag, 2003, s. 85, 89.
- ⁷ Föllesdal, D., Wallöe, L., Elster, J., *Argumentationsteori, språk og vitenskapsfilosofi*, Oslo: Universitetsforlaget. 1990, s. 35.
- ⁸ Edlund, Lena, *Hur tänker en inspektör? Om bedömningsarbetet inom svensk miljö- och hälsoskyddstillsyn*, Naturvårdsverkets rapport 6657, januari 2015. Rapporten finns att ladda ner: www.naturvardsverket.se/Om-Naturvardsverket/Publikationer/ISBN/6600/978-91-620-6657-4
- ⁹ Dahlgren, Hermansson, i Dahlgren, Gustafsson, *Kring begravningar i nutid, Tre studier*, Lund: Lund universitet, Lund Studies in Sociology of Religion, vol 6, 2006, s.9
- ¹⁰ Bringéus, i Åkesson (red) *Inför döden*, Höganäs: Edition Andersson, 2006, s.6, Ellversson, Karl-Gunnar, *Handbok i liturgi*, Stockholm: Verbum, 2006, s. 317.
- ¹¹ Gustafsson Göran, *Kring begravningar i nutid. Tre studier*, Lund: Lund Studies in Sociology of Religion, vol 6, s. 87.
- ¹² Davidsson Bremborg, *Yrke: begravningsentreprenör. Om utanförskap, döda kroppar, riter och professionalisering*, Lund: Lunds universitet, 2002.
- ¹³ www.oxforddictionaries.com/definition/english/rite
www.oxforddictionaries.com/definition/learner/rite • Båda 27 april 2015.
- ¹⁴ Bäckström, Anders i Gustafsson, Göran, Pettersson, Thorleif (red.), *Folkkyrkor och religiös pluralism – den nordiska religiösa modellen*, Stockholm: Verbum, 2000, s. 144.
- ¹⁵ Grimes, Ronald, L., *Deeply into the Bone. Re-Inventing Rites of Passage*, Berkely och Los angeles: University of California Press, 2000, s. 13. Författarens översättning.
- ¹⁶ Jag kommer att använda "den döda" om en avliden person i betydelsen "den döda människan".

- ¹⁷ Grimes, Ronald, L., *Deeply into the Bone. Re-Inventing Rites of Passage*, Berkely och Los Angeles: University of California Press, 2000, s. 222.
- ¹⁸ Grimes, Ronald, L., *Deeply into the Bone. Re-Inventing Rites of Passage*, Berkely och Los Angeles: University of California Press, 2000, s. 219–220.
- ¹⁹ Wiig-Sandberg, Unni, *Den nödvändiga riten? Om upplevelser av kvalitet i begravningsgudstjänsten*, Uppsala universitet, Diakonivetenskapliga institutets skriftserie 13, 2006, s. 69.
- ²⁰ Wiig-Sandberg, Unni, *Den nödvändiga riten? Om upplevelser av kvalitet i begravningsgudstjänsten*, Uppsala universitet, Diakonivetenskapliga institutets skriftserie 13, 2006, s.11.
- ²¹ Bell, Catherine, *Ritual. Perspectives and Dimensions*, New York och Oxford: Oxford University Press, 1997.
- ²² Grimes, Ronald L., *Beginnings in Ritual Studies*, South Carolina: University of South Carolina Press, 1995.
- ²³ Turner, Victor, W., Liminality and Communitas, i R: L. Grimes, *Reading in Ritual Studies*, Upper Saddle River: Prentice Hall, 1996.
- ²⁴ Aggedal, Jan-Olov, En necessär i kistan, i Göran Gunner (red), *På spaning... Från Svenska kyrkans forskardagar 2005*, Stockholm: Verbum, 2006, s. 59–75.
- ²⁵ Intervju genomförd 20 mars 2015. Materialet förvaras hos författaren.
- ²⁶ Grimes, Ronald, L., *Deeply into the Bone. Re-Inventing Rites of Passage*, Berkely och Los Angeles: University of California Press, 2000, s. 230–235.
- ²⁷ Åkesson, L., Salomonsson, K., Hagström, C., (red.) *ETN, 2008:4, Rit, etnologisk skriftserie*, Etnologiska Institutionen, Lunds universitet, 2008:4, s. 11.
- ²⁸ Åkesson, L., Salomonsson, K., Hagström, C., (red.) *ETN, 2008:4, Rit, etnologisk skriftserie*, Etnologiska Institutionen, Lunds universitet, 2008:4, s. 24.
- ²⁹ Davidsson Bremborg, Anna, *Yrke: begravningsentreprenör. Om utanförskap, döda kroppar, riter och professionalisering*, Lund: Lunds universitet, 2002.
- ³⁰ Davidsson Bremborg, Anna, *Yrke: begravningsentreprenör. Om utanförskap, döda kroppar, riter och professionalisering*, Lund: Lunds universitet, 2002, s. 111, 115, 123.
- ³¹ Åkesson, L., Salomonsson, K., Hagström, C., (red.) *ETN, 2008:4, Rit, etnologisk skriftserie*, Etnologiska Institutionen, Lunds universitet, 2008:4, s. 11.
- ³² Åkesson, L., Salomonsson, K., Hagström, C., (red.) *ETN, 2008:4, Rit, etnologisk skriftserie*, Etnologiska Institutionen, Lunds universitet, 2008:4, s. 11.
- ³³ Åkesson, L., Salomonsson, K., Hagström, C., (red.) *ETN, 2008:4, Rit, etnologisk skriftserie*, Etnologiska Institutionen, Lunds universitet, 2008:4, s. 32.
- ³⁴ Åkesson, L., Salomonsson, K., Hagström, C., (red.) *ETN, 2008:4, Rit, etnologisk skriftserie*, Etnologiska Institutionen, Lunds universitet, 2008:4, s. 36.
- ³⁵ Åkesson, L., Salomonsson, K., Hagström, C., (red.) *ETN, 2008:4, Rit, etnologisk skriftserie*, Etnologiska Institutionen, Lunds universitet, 2008:4, s. 42–44.
- ³⁶ Åkesson, L., Salomonsson, K., Hagström, C., (red.) *ETN, 2008:4, Rit, etnologisk skriftserie*, Etnologiska Institutionen, Lunds universitet, 2008:4, s. 74.
- ³⁷ Åkesson, L., Salomonsson, K., Hagström, C., (red.) *ETN, 2008:4, Rit, etnologisk skriftserie*, Etnologiska Institutionen, Lunds universitet, 2008:4, s. 117f.
- ³⁸ Modéus, Martin, *Mänsklig gudstjänst. Om gudstjänsten som relation och rit*, Stockholm: Verbum, 2005, s. 222–231.
- ³⁹ Dahlgren, Curt, Gustafsson, Göran, (red), *Kring begravningar i nutid. Tre studier*. Lund: Lund Studies in Sociology of Religion, vol 6, 2006, s. 14.
- ⁴⁰ Dahlgren, Curt, Gustafsson, Göran, (red), *Kring begravningar i nutid. Tre studier*. Lund: Lund Studies in Sociology of Religion, vol 6, 2006, s. 16–17.
- ⁴¹ Dahlgren, Curt, Gustafsson, Göran, (red), *Kring begravningar i nutid. Tre studier*. Lund: Lund Studies in Sociology of Religion, vol 6, 2006, s. 28, 30.
- ⁴² Dahlgren, Curt, Gustafsson, Göran, (red), *Kring begravningar i nutid. Tre studier*. Lund: Lund Studies in Sociology of Religion, vol 6, 2006, s. 21.
- ⁴³ Dahlgren, Curt, Gustafsson, Göran, (red), *Kring begravningar i nutid. Tre studier*. Lund: Lund Studies in Sociology of Religion, vol 6, 2006, s. 37–39.
- ⁴⁴ Dahlgren, Curt, Gustafsson, Göran, (red), *Kring begravningar i nutid. Tre studier*. Lund: Lund Studies in Sociology of Religion, vol 6, 2006, s. 46.
- ⁴⁵ Dahlgren, Curt, Gustafsson, Göran, (red), *Kring begravningar i nutid. Tre studier*. Lund: Lund Studies in Sociology of Religion, vol 6, 2006, s. 59.
- ⁴⁶ Dahlgren, Curt, Gustafsson, Göran, (red), *Kring begravningar i nutid. Tre studier*. Lund: Lund Studies in Sociology of Religion, vol 6, 2006, s. 83.
- ⁴⁷ Wiig-Sandberg, Unni, *Den nödvändiga riten? Om upplevelser av kvalitet i begravningsgudstjänsten*, Uppsala universitet, Diakonivetenskapliga institutets skriftserie 13, 2006, s. 71.
- ⁴⁸ Dahlgren, Curt, Gustafsson, Göran, (red), *Kring begravningar i nutid. Tre studier*. Lund: Lund Studies in Sociology of Religion, vol 6, 2006, s. 92–94.
- ⁴⁹ Dahlgren, Curt, Gustafsson, Göran, (red), *Kring begravningar i nutid. Tre studier*. Lund: Lund Studies in Sociology of Religion, vol 6, 2006, s. 87–88.
- ⁵⁰ Dahlgren, Curt, Gustafsson, Göran, (red), *Kring begravningar i nutid. Tre studier*. Lund: Lund Studies in Sociology of Religion, vol 6, 2006, s. 96–97.
- ⁵¹ Dahlgren, Curt, Gustafsson, Göran, (red), *Kring begravningar i nutid. Tre studier*. Lund: Lund Studies in Sociology of Religion, vol 6, 2006, s. 101.
- ⁵² Dahlgren, Curt, Gustafsson, Göran, (red), *Kring begravningar i nutid. Tre studier*. Lund: Lund Studies in Sociology of Religion, vol 6, 2006, s. 112–116.
- ⁵³ Dahlgren, Curt, Gustafsson, Göran, (red), *Kring begravningar i nutid. Tre studier*. Lund: Lund Studies in Sociology of Religion, vol 6, 2006, s. 112.
- ⁵⁴ Aggedal, Jan-Olof, *Griftetalet mellan trostolkning och livstydning*, Lund: Arcus förlag, 2003, s. 48, 367.

- ⁵⁵ Aggedal, Jan-Olof, *Griftetalet mellan trostolkning och livstydning*, Lund: Arcus förlag, 2003, s. 368.
- ⁵⁶ Aggedal, Jan-Olof, *Griftetalet mellan trostolkning och livstydning*, Lund: Arcus förlag, 2003, s. 369.
- ⁵⁷ Svenska kyrkan, *Begravningen – Ett brev från Svenska kyrkans biskopar*, 2006, s.33.
- ⁵⁸ Aggedal, Jan-Olof, *Griftetalet mellan trostolkning och livstydning*, Lund: Arcus förlag, 2003, s. 373–374.
- ⁵⁹ Aggedal, Jan-Olof, *Nya riter och seder kring begravning*, i *Svensk kyrkotidskrift*, nr 10 2012, s. 192–194.
- ⁶⁰ Wiig-Sandberg, Unni, *Den nödvändiga riten? Om upplevelser av kvalitet i begravningsgudstjänsten*, Uppsala universitet, Diakonivetenskapliga institutets skriftserie 13, 2006, s. 28–30.
- ⁶¹ Wiig-Sandberg, Unni, *Den nödvändiga riten? Om upplevelser av kvalitet i begravningsgudstjänsten*, Uppsala universitet, Diakonivetenskapliga institutets skriftserie 13, 2006, s. 82–83.
- ⁶² Davidsson Bremborg, Anna, *Yrke: begravningsentreprenör. Om utanförskap, döda kroppar, riter och professionalisering*, Lund: Lunds universitet, 2002, s. 111, 115, 123.
- ⁶³ Bäckström, Anders, Edgardh Beckman, Ninna och Pettersson, Per (2004): *Religiös förändring i norra Europa. En studie av Sverige. "Från statskyrka till fri folkkyrka"*. Slutrapport. Uppsala: Diakonivetenskapliga institutets skriftserie nr 8, s. 17.
- ⁶⁴ Bromander, Jonas, *Medlem i Svenska kyrkan: en studie kring samtid och framtid*, Stockholm: Verbum, 2005, s.10.
- ⁶⁵ Bromander Jonas, *Medlem i Svenska kyrkan: en studie kring samtid och framtid*, Stockholm: Verbum, 2005, s. 17f, 38.
- ⁶⁶ Bromander Jonas, *Medlem i Svenska kyrkan: en studie kring samtid och framtid*, Stockholm: Verbum, 2005, s. 46–47.
- ⁶⁷ Bromander Jonas, *Medlem i Svenska kyrkan: en studie kring samtid och framtid*, Stockholm: Verbum, 2005, s. 60.
- ⁶⁸ Bromander Jonas, *Medlem i Svenska kyrkan: en studie kring samtid och framtid*, Stockholm: Verbum, 2005, s.64.
- ⁶⁹ Bäckström Anders, i Göran Gustafsson, Thorleif Pettersson, (red), *Folkkyrkor och religiös pluralism – den nordiska religiösa modellen*, Stockholm: Verbum, 2000, s. 144–150.
- ⁷⁰ Bäckström Anders, i Göran Gustafsson, Thorleif Pettersson, (red), *Folkkyrkor och religiös pluralism – den nordiska religiösa modellen*, Stockholm: Verbum, 2000, s. 150.
- ⁷¹ Hamberg, Eva M., *Kristen tro och praxis i dagens Sverige*, i Carl-Reinhold Bråkenhielm, *Världsbild och mening*, Nora: Nya Doxa, 2001.
- ⁷² Löfstedt, Malin, *Livsfrågornas betydelse för religionsundervisning*, i C. R. Bråkenhielm, M. Essunger, K. Westerlund (red), *Livet enligt människan. Om livsåskådningsforskning*, Nora: Nya Doxa, 2013, s. 381–398.
- ⁷³ Lövheim, Mia, Sjöborg, Anders, *Varför kyrkan? Ungas röster i Stockholms stift*, Uppsala: Diakonivetenskapliga institutets skriftserie 14, 2006, s. 15.
- ⁷⁴ Row, Anna, *Perceptions of Death amongst Swedish teenagers. A mixed-method study*, Uppsala: Uppsala universitet, masteruppsats, 2014, s. 15.
- ⁷⁵ Row, Anna, *Perceptions of Death amongst Swedish teenagers. A mixed-method study*, Uppsala: Uppsala universitet, masteruppsats, 2014, s. 22.
- ⁷⁶ Row, Anna, *Perceptions of Death amongst Swedish teenagers. A mixed-method study*, Uppsala: Uppsala universitet, masteruppsats, 2014, s. 22–23.
- ⁷⁷ Row, Anna, *Perceptions of Death amongst Swedish teenagers. A mixed-method study*, Uppsala: Uppsala universitet, masteruppsats, 2014, s. 24.
- ⁷⁸ Row, Anna, *Perceptions of Death amongst Swedish teenagers. A mixed-method study*, Uppsala: Uppsala universitet, masteruppsats, 2014, s. 30.
- ⁷⁹ Row, Anna, *Perceptions of Death amongst Swedish teenagers. A mixed-method study*, Uppsala: Uppsala universitet, masteruppsats, 2014, s. 34, 36.
- ⁸⁰ Herrmann, Eberhard, *Religion, Reality, and a Good Life. A Philosophical Approach to Religion*, Tübingen: Mohr Siebeck, 2004, s.169.
- ⁸¹ Edlund, Lena, Lindquist, Sinna, *Soldater under existentiellt tryck*, under utgivning.
- ⁸² Edlund, Lena, Lindquist, Sinna, *Soldater under existentiellt tryck*, under utgivning.
- ⁸³ Wilson, John, P., (ed), *The Posttraumatic Self. Restoring Meaning and Wholeness to Personality*, New York: Routledge, 2006.
- ⁸⁴ Ett utförligt resonemang om existentiell mening i dagens samhälle har jag utvecklat i min avhandling *Att fånga det flyktiga. Om existentiella mening och objektivitet*, Uppsala: Uppsala universitet, 2008.
- ⁸⁵ Denna fråga utgör en så kallad meta-fråga. Se vidare kapitel 1.
- ⁸⁶ Intervju genomförd 15 april 2015. Materialet förvaras hos författaren.
- ⁸⁷ Intervju genomförd 23 mars 2015. Materialet förvaras hos författaren.
- ⁸⁸ Intervju genomförd 20 mars 2015. Materialet förvaras hos författaren.
- ⁸⁹ Begravningslagens andra kapitel, § 12.
- ⁹⁰ Intervju genomförd 15 april 2015. Materialet förvaras hos författaren.
- ⁹¹ Intervju genomförd 27 mars 2015. Materialet förvaras hos författaren.
- ⁹² Intervju genomförd 23 februari 2015. Materialet förvaras hos författaren.
- ⁹³ Intervju genomförd 17 mars. Materialet förvaras hos författaren.

- ⁹⁴ Intervju genomförd 9 mars 2015. Materialet förvaras hos författaren.
- ⁹⁵ Intervju genomförd 27 mars 2015. Materialet förvaras hos författaren.
- ⁹⁶ Intervju genomförd 12 mars 2015. Materialet förvaras hos författaren.
- ⁹⁷ Intervju genomförd 9 mars 2015. Materialet förvaras hos författaren.
- ⁹⁸ Intervju genomförd 10 mars 2015. Materialet förvaras hos författaren.
- ⁹⁹ Intervjuer genomförda 23 mars och 31 mars 2015. Materialet förvaras hos författaren.
- ¹⁰⁰ Intervju genomförd 27 mars 2015. Materialet förvaras hos författaren.
- ¹⁰¹ Intervju genomförd 17 mars 2015. Materialet förvaras hos författaren.
- ¹⁰² Intervju genomförd 15 april 2015. Materialet förvaras hos författaren.
- ¹⁰³ Intervju genomförd 15 april 2015. Materialet förvaras hos författaren.
- ¹⁰⁴ Intervju genomförd 23 mars 2015. Materialet förvaras hos författaren.
- ¹⁰⁵ Intervju genomförd 15 april 2015. Materialet förvaras hos författaren.
- ¹⁰⁶ Intervju genomförd 15 april 2015. Materialet förvaras hos författaren.
- ¹⁰⁷ Intervju genomförd 23 februari 2015. Materialet förvaras hos författaren.
- ¹⁰⁸ Intervju genomförd 17 mars 2015. Materialet förvaras hos författaren.
- ¹⁰⁹ Aggedal, Jan-Olof, *Griftetalet mellan trostolkning och livstydning*, Lund: Arcus förlag, 2003, s. 48.
- ¹¹⁰ Intervju genomförd 9 mars 2015. Materialet förvaras hos författaren.
- ¹¹¹ Intervju genomförd 12 mars 2015. Materialet förvaras hos författaren.
- ¹¹² Wiig-Sandberg, Unni, *Den nödvändiga riten? Om upplevelser av kvalitet i begravningsgudstjänsten*, Uppsala universitet, Diakonivetenskapliga institutets skriftserie 13, 2006, s. 55.
- ¹¹³ Åkesson, L., Salomonsson, K., Hagström, C., (red.) *ETN, 2008:4, Rit, etnologisk skriftserie, Etnologiska Institutionen*, Lunds universitet, 2008:4, s. 32.
- ¹¹⁴ Wiig-Sandberg, Unni, *Den nödvändiga riten? Om upplevelser av kvalitet i begravningsgudstjänsten*, Uppsala universitet, Diakonivetenskapliga institutets skriftserie 13, 2006.

KÄLLFÖRTECKNING

- Aggedal, Jan-Olof, *Griftetalet mellan trostolkning och livstydning*, Lund: Arcus förlag, 2003.
- Aggedal, Jan-Olof, En necessär i kistan – något om människors och kyrkans trostolkning i väntan på en större undersökning, i *På spaning: Från Svenska kyrkans forskardagar 2005* (red. Göran Gunner), Stockholm: Verbum, 2006.
- Aggedal, Jan-Olof, *Nya riter och seder kring begravning*, i *Svensk kyrkotidskrift*, nr 10 2012, s. 192-194
- Bell, Catherine, *Ritual. Perspectives and Dimensions*, New York och Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Begravningen – ett brev från Svenska kyrkans biskopar*, 2006. Finns att ladda ner från Svenska kyrkans hemsida.
- Bringéus, I Åkesson (red) *Inför döden*, Höganäs: Edition Andersson, 2006.
- Bromander Jonas, *Medlem i Svenska kyrkan: en studie kring samtid och framtid*, Stockholm: Verbum, 2005.
- Bråkenhielm, Carl Reinhold, (red), *Världsbild och mening*, Nora: Nya Doxa, 2001.
- Bråkenhielm, C., R., Essunger, M., Westerlund, K., (red), *Livet enligt människan. Om livsåskådningsforskning*, Nora: Nya Doxa, 2013.
- Bäckström, Anders i Gustafsson, Göran, Pettersson, Thorleif (red.), *Folkkyrkor och religiös pluralism – den nordiska religiösa modellen*, Stockholm: Verbum, 2000.
- Bäckström, Anders, Edgardh Beckman, Ninna och Pettersson, Per (2004): *Religiös förändring i norra Europa. En studie av Sverige. "Från statskyrka till fri folkkyrka"*. Slutrapport. Uppsala: Diakonivetenskapliga institutets skriftserie nr 8.
- Bäckström, Anders m.fl., *Religionens offentlighet: om religionens plats i samhället*, Hanna Stenström (red.); [Anders Bäckström ...] Skellefteå: Artos förlag, 2013.
- Creswell, John, W., *Qualitative Inquiry and Research Design. Choosing among Five Approaches*, London och Los Angeles: Sage Publications, 2013.
- Dahlgren, Curt, Gustafsson, Göran (red), *Kring begravningar i nutid. Tre studier*, Lund: Lund universitet, Lund Studies in Sociology of Religion, vol 6, 2006.
- Davidsson Bremborg, Anna, *Yrke: begravningsentreprenör*, 2002
- Davidsson Bremborg, Anna, www.ur.se/Produkter/177970-UR-Samtiden-Doden-en-del-av-livet-Dodsorg-och-begravning-nya-tider-nya-vanor
- Edlund, Lena, *Att fånga det flyktiga. Om existentiella mening och objektivitet*, Uppsala: Uppsala universitet, 2008.
- Edlund, Lena, *Hur tänker en inspektör? Om bedömningsarbetet inom svensk miljö- och hälsoskyddstillsyn*, Naturvårdsverkets rapport 6657, januari 2015. Rapporten finns att ladda ner: www.naturvardsverket.se/Om-Naturvardsverket/Publikationer/ISBN/6600/978-91-620-6657-4
- Edlund, Lena, Lindquist, Sinna, *Soldater under existentiellt tryck*, under utgivning.
- Ellversson, Karl-Gunnar, *Handbok i liturgik*, Stockholm: Verbum, 2006.
- Föllesdal, D., Wallöe, L., Elster, J., *Argumentatsjonsteori, språk og vitenskapsfilosofi*, Oslo: Universitetsforlaget, 1990.
- Grimes, Ronald L., *Beginnings in Ritual Studies*, South Carolina: University of South Carolina Press, 1995.
- Grimes, Ronald, L., *Deeply into the Bone. Re-Inventing Rites of Passage*, Berkely och Los angeles: University of California Press, 2000.
- Gustafsson, Göran, *När det sociala kapitalet växlas in. Om begravningar och deltagandet i begravningar*, Lund: Lunds universitet, Lund Studies in Sociology of Religion vol. 4, 2003.
- Gustafsson, Göran, Pettersson, Thorleif*, Folkkyrkor och religiös pluralism – den nordiska religiösa modellen, Stockholm: Verbum, 2000.
- Hamberg, Eva M., Kristen tro och praxis i dagens Sverige, i Carl-Reinhold Bråkenhielm, *Världsbild och mening*, Nora: Nya Doxa, 2001.

Handbok för begravningsverksamheten 2013, Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation, 2013. Finns att ladda ner från Svenska kyrkans hemsida.

Hansson, Sven Ove, 2003, *Verkttygslära för filosofer*, Stockholm: Thales förlag, 2003.

Herrmann, Eberhard, *Religion, Reality, and a Good Life. A Philosophical Approach to Religion*, Tübingen: Mohr Siebeck, 2004.

Löfstedt, Malin, Livsfrågornas betydelse för religionsundervisning, i C. R. Bråkenhielm, M. Essunger, K. Westerlund (red), *Livet enligt människan. Om livsåskådningsforskning*, Nora: Nya Doxa, 2013.

Lövheim, Mia, Sjöborg, Anders, *Varför kyrkan? Ungas röster i Stockholms stift*, Uppsala: Diakonivetenskapliga institutets skriftserie 14, 2006.

Modéus, Martin, *Mänsklig gudstjänst. Om gudstjänsten som relation och rit*, Stockholm: Verbum, 2005.

Om begravning. Om våra rättigheter, möjligheter och skyldigheter vid ordnande av begravning, Svenska kyrkans Församlingsförbund (kan fås genom församling eller kyrkogårdsförvaltningen).

Row, Anna, *Perceptions of Death amongst Swedish teenagers. A mixed-method study*, Uppsala: Uppsala universitet, masteruppsats, 2014.

Turner, Victor, W., *Liminality and Communitas*, i R: L. Grimes, *Reading in Ritual Studies*, Upper Saddle River: Prentice Hall, 1996.

Wiig-Sandberg, Unni, *Den nödvändiga riten? Om upplevelser av kvalitet i begravningsgudstjänsten*, Uppsala: Diakonivetenskapliga institutets skriftserie 13, 2006.

Wilson, John, P., (ed), *The Posttraumatic Self. Restoring Meaning and Wholeness to Personality*, New York: Routledge, 2006.

Åkesson, L., Salomonsson, K., Hagström, C., (red.) *ETN, 2008:4, Rit, etnologisk skriftserie*, Etnologiska Institutio- nen, Lunds universitet, 2008:4.

Internet

www.oxforddictionaries.com/definition/english/rite 27 april 2015

www.oxforddictionaries.com/definition/learner/rite 27 april 2015

Davidsson Bremborg, Anna,

www.ur.se/Produkter/177970-UR-Samtiden-Doden-en-del-av-livet-Dod-sorg-och-begravning-nya-tider-nya-vanor

Edlund, Lena,

www.naturvardsverket.se/Om-Naturvardsverket/Publikationer/ISBN/6600/978-91-620-6657-4